पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

रामहरि दाहालको जन्म वि.सं. २०११ श्रावणमा भएको हो । दाहालले नेपाली साहित्यका कविता, निबन्ध, खण्डकाव्य अदि विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । दाहालका हालसम्म **नेवारपानी** (२०५८), **शान्तिको खोजी** (२०५८), **सावित्री** (२०६०) गरी तीन खण्डकाव्यहरू प्रकाशित छन् । उनका खण्डकाव्यमा विशेष गरेर शोकभाव, प्राकृतिक सौन्दर्यको चित्रण तथा शान्तिको कामना जस्ता विषयलाई चित्रण गरिएको छ ।

१.२ समस्या कथन

वि. सं. २०२७ मा प्रकाशित 'सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो' शीर्षकको कविता प्रकाशित गरेर औपचारिक रूपमा नेपाली साहित्यमा पदार्पण गरेका रामहरि दाहालका हालसम्म तीनवटा खण्डकाव्यहरू प्रकाशित छन् । लगभग चार दशकदेखि नेपाली साहित्यिक क्षेत्रमा संलग्न दाहालले यसको सम्वर्द्धनमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गर्दै साहित्य-साधनामा लागि रहेका छन् । यस क्रममा उनका प्रकाशित खण्डकाव्यहरूका बारेमा सामान्य चर्चा भए पनि समग्र रूपमा तिनको अध्ययन हुन सकेको छैन । यस शोधकार्यमा दाहालका खण्डकाव्यहरूको अध्ययन विश्लेषण गरी उनको खण्डकाव्य कारिताको मुल्याङ्कन गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । यस क्रममा निम्न लिखित समस्याहरू राखिएका छन् :

(क) रामहरि दाहालको खण्डकाव्य लेखनको पृष्ठभूमि के कस्तो छ ?

(ख) रामहरि दाहालको खण्डकाव्य यात्रा के कति चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ ?

(ग) रामहरि दाहालका खण्डकाव्यहरू खण्डकाव्य तत्त्वका आधारमा के कस्ता रहेका छन् ?

(घ) नेपाली खण्डकाव्यको इतिहासमा रामहरि दाहालको के-कस्तो योगदान रहेको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित सुसङ्गठित गर्नका लागि निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएको छ:-

(क) रामहरि दाहालको खण्डकाव्य लेखनको पृष्ठभूमि केलाउने,

(ख) रामहरि दाहालको खण्डकाव्य यात्राको चरण विभाजन गर्ने,

(ग) रामहरि दाहालको खण्डकाव्यहरूको खण्डकाव्य तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्ने

(घ) नेपाली खण्डकाव्यको इतिहासमा रामहरि दाहालको योगदानको निरूपण गर्ने ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यमा समकालीन प्रतिभाहरूको अध्ययन अपेक्षित रूपमा कमै भएको पाइन्छ । विविध कारणवश ओझेलमा परेका स्रष्टाहरूका बारेमा शोधखोज एवम् प्रकाश पार्नु आवश्यक र महत्त्वपूर्ण कुरा पनि हो । रामहरि दाहालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्त्वको अध्ययनका क्रममा उनका खण्डकाव्यहरूको बारेमा सामान्य चर्चा गरिएको भए पनि उनका समग्र खण्डकाव्यकारिताको अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसबाहेक दाहालका खण्डकाव्यका बारेमा सामान्य परिचयदेखि लिएर खण्डकाव्यको एक पक्ष विशेषलाई मात्र समेटेर पनि सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीका क्रममा यस कार्यसँग सम्बन्धित जेजति सामग्रीहरू प्राप्त भएका छन्, तिनलाई कालक्रमिक ढङ्गले यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

कृष्ण गौतमले *नेवारपानी* (२०५८) खण्डकाव्यको भूमिकामा रुमानी, आदर्शवादी, नैतिकताप्रेमी तथा मानवतावादी कवि जो प्रकृति चित्रणमा रमाउने कवि भएको कुरा बताएका छन् ।

हेमराज ज्ञवालीले *कान्तिपुर* २०५८ माघ १७ गतेको दैनिकमा प्रकाशित '**नेवारपानी** भित्र एक छिन रमाउँदा' शीर्षकको लेखमा दाहाललाई प्राकृतिक परिवेशको भरपुर चित्रण गर्न सक्ने कवि भनेका छन् ।

गोकर्ण अर्यालले *गोरखापत्र* २०५८ चैत्र १७ गतेको शनिवासरीय परिशिष्टाङ्कमा दाहाललाई प्रकृति चित्रण गर्ने, वार्णिक छन्दमा कविता लेख्ने भाषा शैलीमा अत्यन्त परिष्कार देखाउने कवि भनेका छन् ।

घनश्याम कँडेलले **सावित्री** (२०६०) खण्डकाव्यको **भूमिका**मा दाहाललाई नेपाली खण्डकाव्यका घिमिरेपछिका करुण रसका कवि भनी टिप्पणी गरेका छन् ।

गणेशप्रसाद भट्टराईले **रामहरि दाहालको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्त्वको अध्ययन** (२०६३) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्रमा रामहरि दाहालका खण्डकाव्यहरूको संक्षिप्त अध्ययन गर्दै शिष्ट भाषाशैली, सरल सम्प्रेष्य भाव तथा स्वछन्दतावादी भाव चेतना भएका कवि भनेका छन् ।

नवराज लामिछानेले **कवि रामहरि दाहालद्वारा रचित 'सावित्री' स्मृति खण्डकाव्यमा करुण रसको अध्ययन** (२०६४) शीर्षकको शास्त्री तहको अप्रकाशित शोधपत्रमा रामहरि दाहाल आत्मपरक शैलीमा खण्डकाव्य रचना गर्ने खण्डकाव्यकार हुन् भनेका छन् ।

सीताराम खतिवडाले **'नेवारपानी' खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन** (२०६६) शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको अप्रकाशित शोधपत्रमा समान्य विषयलाई आधार बनाएर खण्डकाव्य रचना गर्ने स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्यकार भनेका छन् ।

यस प्रकार रामहरि दाहालका बारेमा विभिन्न पुस्तक, शोधपत्र, पत्रपत्रिका आदिमा सङ्केतात्मक र सूचनात्मक अध्ययन गरिएको भए पनि समग्र खण्डकाव्यताको बारेमा विस्तृत, व्यवस्थित र प्रामाणिक अध्ययन भएको देखिँदैन । यथार्थमा दाहालका खण्डकाव्यात्मक वैशिष्ट्यहरू अझै पनि ओझेलमा परेका देखिन्छन् । पूर्वअध्येताहरूको अध्ययन अपेक्षित रूपमा न्यून देखिएकाले त्यस सम्बन्धमा अझ विस्तृत अध्ययनतर्फ प्रस्तुत शोधपत्र उन्मुख रहेको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य र उपयोगिता

वि. सं. २०२६ देखि साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश गरेका दाहालले वि. सं. २०५८ मा पहिलो पटक खण्डकाव्य कृति प्रकाशित गरेका छन् । वि. सं. २०५८ देखि हालसम्म विभिन्न समयमा प्रकाशित भएका तीनवटा खण्डकाव्यहरूका बारेमा पूर्वअध्येताहरूले सङ्क्षिप्त रूपमा सूचना र सङ्केतहरू दिएका छन् । तिनको व्यवस्थित र विस्तृत अध्ययन नभएको परिप्रेक्ष्यमा यस कार्यमा उनको खण्डकाव्यकारिताको विस्तृत र व्यवस्थित अध्ययन विश्लेषण गरिएको हुँदा यो शोधपत्र औचित्यपूर्ण रहेको छ । नेपाली खण्डकाव्य साहित्यमा ओझेलमा परेका स्रष्टाको योगदानका साथै उनका बारेमा थप अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु पाठकहरूलाई पनि यो कार्य उपयोगी हुने देखिन्छ । तसर्थ रामहरि

दाहालको खण्डकाव्यकारितालाई चिनाउँदै नेपाली खण्डकाव्यमा उनको योगदानको मूल्याङ्कन समेत गरिएकाले प्रस्तुत शोधपत्र औचित्य पूर्ण र उपयोगी रहेको छ ।

१.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

प्रस्तुत शोधपत्र रामहरि दाहालको खण्डकाव्यकारितामा सीमित रहेको छ । यसमा उनका खण्डकाव्य लेखनका विविध मोड र चरणहरू तथा खण्डकाव्य वैशिष्ट्यको अध्ययन रहेको छ । यस शोधपत्रमा दाहालका हालसम्म प्रकाशित खण्डकाव्यहरूभन्दा भिन्न विधाका कृतिहरूको अध्ययन गरिएको छैन । यस क्रममा उनका वि.सं. २०५८ देखि हालसम्म प्रकाशित तीनवटा खण्डकाव्यहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

शोधपत्रको तयारीका निम्ति पुस्तकालयीय अध्ययनलाई सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । यसै क्रममा खण्डकाव्यकार, उनका परिवार तथा उनका सम्पर्कमा आएका विद्वान्, मित्र एवम् सहकर्मीहरू मौखिक आन्तर्वार्ता मार्फत पनि आवश्यकीय सूचना लिइएको छ । यसका अतिरिक्त उनका विषयमा विभिन्न पुस्तक र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सूचनाहरूलाई पनि अध्ययन सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको सङ्कलित सामग्रीलाई विशेष रूपले वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक र विवरणात्मक शोधविधिको प्रयोग गरी अध्ययन गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

शोधपत्रको संरचनालाई सन्तुलित र व्यवस्थित ढङ्गले प्रस्तुत गर्नका लागि निम्न लिखित परिच्छेदहरूमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : रामहरि दाहालको सङ्क्षिप्त जीवनी, व्यक्तित्व र खण्डकाव्य यात्रा

तेस्रो परिच्छेद : खण्डकाव्यको सिद्धान्त र इतिहास

चौथो परिच्छेद : रामहरि दाहालका खण्डकाव्य कृतिहरूको अध्ययन

पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार

सन्दर्भ सामग्री सूची

दोस्रो परिच्छेद

रामहरि दाहालको सङ्क्षिप्त जीवनी, व्यक्तित्व र खण्डकाव्य यात्रा

२.१ रामहरि दाहालको सङ्क्षिप्त जीवनी, व्यक्तित्व

२. १.१ जन्म र जन्म स्थान

रामहरि दाहाल वत्स गोत्री उपाध्याय ब्राह्मण हुन् । उनको वंश परिवार दोलखाको दामाखेतिवाट पूर्वतर्फ बसाईं सरी धादिङ् जिल्लामा आइपुगेका हुन् । उनको जन्म वि. सं. २०११ श्रावण २४ गते भएको हो (भट्टराई, २०६३ : १०) । उनका पिताको नाम लीलानाथ दाहाल र माताको नाम बालकुमारी दाहाल हो । दाहाल दुई दाजुभाइमध्ये जेठा हुन् ।

२.१.२ बाल्यकाल र प्रारम्भिक शिक्षा

रामहरि दाहालको बाल्यकाल उनको संयुक्त परिवारमा बितेको पाइन्छ । उनको औपचारिक शिक्षारम्भ २०१६ सालदेखि भएको पाइन्छ (भट्टराई, २०६३ : १३) । दाहालको अक्षरारम्भ उनकै माइला बुबाले गराएको पाइन्छ । उनले औपचारिक शिक्षाको आरम्भ उनको आफ्नै गाउँको **नेवारपानी** प्राथमिक विद्यालयबाट पाँच वर्षको उमेरबाट आरम्भ गरे (भट्टराई, २०६३ : १०) । विद्यालयको अव्यवस्थित सेरोफेरोमा पनि दुःख पूर्वक उनले आफ्नो पाढाइलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । उनका पिता गाउँका पुरोहित तथा पण्डित थिए । फलस्वरूप उनले छ वर्षकै उमेरमा रूद्री, चण्डी तथा अमरकोश अध्ययन गर्ने मौका पाएको देखिन्छ । वि.सं. २०२०मा उक्त गाउँमा संस्कृत माध्यमिक विद्यालय खोल्ने अभियानमा नरहरिनाथको सहयोगमा स्थापना भएको श्री संस्कृत माध्यमिक पाठशाला धादिङ **नेवारपानी** विद्यालयबाट उनले निम्नमाध्यमिक तहसम्मको अध्ययन पूरा गरेको पाइन्छ । उनको युवावय गाउँको जनजीवन गाउँवेसी, खेतबारीको काममै बितेको पाइन्छ (भट्टराई, २०६३ : १४) । दाहालले माध्यमिक तहको शिक्षा काठमाडौं स्थित संस्कृत प्रधान पाठशालाबाट हासिल गरेको पाइन्छ । दाहालले वि.सं. २०२५ मा पूर्वमध्यमा अथवा सो सरह कक्षा ९ मा भर्ना भई वि.सं. २०२६ मा सो तह उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ (भट्टराई, २०६३ : १४)। दाहालको किशोरावस्था धादिङ र काठमाडौंको अध्ययनमा बितेको पाइन्छ ।

२.१.३ युवावस्था र उच्च शिक्षा

दाहालको उच्च तहको शिक्षा २०२६ सालमा प्रवेशिका अर्थात् एस्.एल्.सी परीक्षा द्वितीय श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेपछि २०२७ सालदेखि आरम्भ हुन्छ । उनले उच्च शिक्षा त्रिभुवन विश्व विद्यालय अन्तर्गत (हाल नेपाल संस्कृत विश्व विद्यालय अन्तर्गतको राजकीय संस्कृत महाविद्यालय) २०२७ सालमा उत्तरमध्यमामा प्रथम वर्षमा भर्ना भई २०२८ सालमा उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ । उनले त्यसपछि २०३० सालमा दुई वर्षे शास्त्री तह पनि उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ । त्यसपछि दाहालको उच्च शिक्षा आर्जनको क्रम बाल्मीकि विद्यापीठबाट भएको पाइन्छ । उनले सो विद्यापीठबाट वि.सं. २०३१ मा आचार्य तह विशिष्ट श्रेणीमा सर्वप्रथम भई उत्तीर्ण गरेको पाइन्छ ।

२.१.४. व्रतबन्ध, विवाह र पारिवारिक स्थिति

रामहरि दाहालको व्रतबन्ध २०१९ सालमा आफ्नै घर धादिङमा भएको पाइन्छ । उनले गायत्री मन्त्रदान उनका माहिला बुबा हेमराज दाहालबाट प्राप्त गरेका हुन् ।

दाहालको शुभ विवाह २०२५ साल माघ १५ गते भएको पाइन्छ (भट्टराई, २०६३ : १२) । उनको विवाह घरपरिवारको योजना मुताविक **नेवारपानी** गाउँकै पिता ज्ञानेन्द्र प्रसाद र माता राधिका देवी अधिकारीकी छोरी सावित्री अधिकारीसँग सम्पन्न भएको पाइन्छ । विवाहको समयमा उनकी श्रीमती सावित्री तेह्र वर्षकी मात्र भएको पाइन्छ । उनका पाँच छोरी र एक छोरा गरी जम्मा छ जनाको सन्तान छ । उनको पारिवारिक जीवन २०५५ सालसम्म सुखमय बितेको पाइन्छ भने २०५६ साल वैशाख १४ गते उनकी श्रीमतीको देहावसान भएको पाइन्छ (भट्टराई, २०६३ : १६) । त्यसपछि दाहालले आफ्नो जीवन र छोराछोरीको दैनिकी स्वयम्ले चलाएको पाइन्छ । हाल उनी काठमाडौ कलङ्की स्थित आफ्नै घरमा जीवन गुजारा गरिरहेको पाइन्छ ।

२.१.५ सम्मान तथा पुरस्कार

दाहालले पत्रकारिता र साहित्यिक क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ । उनले पुरस्कारलाई प्रतिभाको कदर गर्ने कुरा ठानेको पाइन्छ । दाहालले साहित्यिक तथा अन्य क्षेत्रमा गरेको योगदानको कदर गर्दै विविधन्न सङ्घ संस्थाले उनलाई सम्मानित तथा पुरस्कृत गरेको पाइन्छ । उनी २०३६ सालमा आचार्य तह विशिष्ट श्रेणीमा उर्तीण भए वापत सरदार सोमप्रसाद पुरस्कारबाट पुरस्कृत भएको पाइन्छ । सोही साल उनी आचार्य तहमै सर्वोत्कृष्ट भए वापत महेन्द्र विद्याभुषण 'ख' द्वारा सम्मानित भएको पाइन्छ (भट्टराई, २०६३ : २२) । उनी २०४९ सालमा शिक्षा पुरस्कारबाट पुरस्कृत भएको पाइन्छ । उनलाई त्यो पुरस्कार उत्कृष्ट प्राध्यापकीय क्षमता प्रस्तुत गरे वापत दिइएको छ । उनी २०६० सालदेखि २०६३ सालसम्म श्री ५ महाराजधिराजबाट राजदरबारको नम्बरी पण्डितमा नियुक्त भएको पाइन्छ ।

२.१.६ सस्थागत संलग्नता

रामहरि दाहालको विभिन्न साहित्यिक तथा सामाजिक सङ्घ संस्थाहरूमा संलग्नता रहको पाइन्छ । यस क्रममा उनी वि.सं. २०५८ सालदेखि कलंकी मन्दिर संरक्षण समितिका सदस्यका रूपमा कार्यरत छन् (भट्टराई, २०६३ : २३) । त्यसैगरी उनी २०५९ सालदेखि विश्व हिन्दू महासङ्घ नेपाल राष्ट्रिय समितिको आजीवन सदस्यको रूपमा रहेका छन् । त्यसैगरी उनी २०५७ सालदेखि नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठान काठमाडौंका मानार्थ सदस्य रहेका छन् । हाल उनी रेडियो नेपालमा २०६३ सालदेखि संस्कृत भाषाका समाचार वाचकका रूपमा कार्यरत छन् । त्यसैगरी उनी वाल्मीकि विद्यापीठमा उपप्राध्यापका रूपमा कार्यरत छन् । यस वाहेक उनी विभिन्न शैक्षिक गोष्ठी सम्मेलन तथा सेमिनारमा पनि संलग्न रहेर आफ्नो उच्च व्यक्ति प्रतिभा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

२.१.७ लेखन प्रेरणा र लेखनारम्भ

रामहरि दाहालको साहित्य लेखन आरम्भको कारकका रूपमा विभिन्न कुराले काम गरेको पाइन्छ । उनले सर्वप्रथम २०२७ सालमा लेखन आरम्भ गरेको पाइन्छ । उनको लेखन आरम्भका कारकका रूपमा *स्वागत* पत्रिका पहिलो हो भने पढाइबाट आर्जित ज्ञान अर्थात् अभ्यासगत ज्ञान अर्को कारक तत्त्व रहेको पाइन्छ । दाहालले सर्वप्रथम १६ वर्षको उमेरमा 'सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो' गद्य कविताबाट साहित्यिक लेखनको आरम्भ गरेका हुन् । उनले नेपाली तथा संस्कृति दुवै भाषामा कविता लेखेका छन् । दाहालको सार्वजनिक लेखन भने २०२७ सालमा 'उन्मेष' पत्रिकामा प्रकाशित 'सूर्योदय'

कवितामार्फत आरम्भ भएको पाइन्छ । उनको पत्रत्रिकामा प्रकाशित पहिलो रचना 'विवेकविन्दु' हो । उनले गद्य तथा पद्य दुवै कविता लेखेको पाइन्छ । दाहालले नेपाली साहित्यका कथा, कविता, निबन्ध, विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । यस बाहेक उनले समालोचकीय क्षेत्रमा पनि कलम चलाइएको पाइन्छ । उनले लेखनको प्रेरणा संस्कृति वाल्मीकि, कालिदास, माघ तथा श्रीहर्षबाट प्राप्त गरेको पाइन्छ भने नेपालका भानुभक्त, शम्भुप्रसाद, मोतीराम, लेखनाथ, लक्ष्मीप्रसाद, माधव घिमिरेका बढी जसो पद्य कविताबाट प्रेरणा प्राप्त गरेको पाइन्छ । उनले नेपाली कथाका क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन् । उनको पहिलो कथा 'विश्वदूत' साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित भएपनि हाल उक्त पत्रिका प्रकाशित छैन (भट्टराई, २०६३ : २८) । उनको सार्वजनिक र पहिलो प्राप्त कथा बुद्ध नगरीको कथा हो (भट्टराई, २०६३ : २०२९) । दाहालले निबन्ध विधामा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । उनको पहिलो निबन्ध २०३८ सालमा प्रकाशित भएको 'राष्ट्रिय महापर्व दशै' हो । उक्त निबन्ध गोरखापत्र २०३८ साल आश्विन २२ गते प्रकाशित भएको पाइन्छ । उनले नेपाली कविताका मुक्तकदेखि लघु खण्डकाव्यका आयामसम्मका कविताको रचना गरेको पाइन्छ । यस क्रममा उनले मुक्तक, फुटकर कविता खण्डकाव्य तथा गजलका क्षेत्रमा कलम चलाइ सकेको पाइन्छ ।

२.१.८ प्रकाशित कृति तथा रचनाहरू

रामहरि दाहालले नेपाली साहित्यका कविता, कथा, तथा निबन्ध विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । दाहाल कविता लेखनबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । उनका कविता, कथा र गजलहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएको.पाइन्छ । हालसम्म उनका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू निम्नानुसार रहेको पाइन्छ ।

क. सं.	पुस्तकको नाम	विधा	प्रकाशक/प्रकाशन मिति
१	नेवारपानी	खण्डकाव्य	नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठान –२०५८
२	शान्तिको खोजी	खण्डकाव्य	नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठान –२०५८

३	सावित्री	खण्डकाव्य	सृजना दाहाल र अन्य–२०६०

यस बाहेक उनका कुनै पनि पुस्तकाकार कृति प्रकाशन भएका छैनन् ।

२.१. ९ व्यक्तित्व

रामहरि दाहालका जीवनीका विभिन्न व्यक्तित्वहरू रहेका छन् । उनी खासगरी साहित्यिक व्यक्तित्व भएका व्यक्ति हुन् । उनका साहित्यिक व्यक्तित्वका कारण उनी नेपाली साहित्यमा प्रतिष्ठित छन् । उनको व्यक्तित्वलाई मूलतः दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

२.१. ९.१ शारीरिक व्यक्तित्व

रामहरि दाहाल करिब ५ फुट ३ इन्च उचाइ भएका शान्त प्रकृतिका व्यक्तित्व हुन् । आर्कषक रूपाकृति भएका दाहाल निकै भद्र र आकर्षक देखिन्छन् । कुनै पनि कुरालाई सहज रूपमा स्वीकार गर्न सक्ने गुण उनको शारीरिक व्यक्तित्वको आन्तरिक पाटो हो । स्पष्ट स्वभाव, परोपकारी र सहयोगी भावना भएका उनी निकै लोकप्रिय पनि रहेका छन् । आफ्नो कर्तव्यप्रति सहज, नम्र, मृदुभाषी र मिलनसार स्वभाव रहेको पाइन्छ ।

२.१. ९.२ साहित्यिक व्यक्तित्व

रामहरि दाहालले २०३७ सालदेखि नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । उनको त्यही प्रवेशसँगै साहित्यिक व्यक्तित्वको थालनी भएको पाइन्छ । उनको साहित्यिक व्यक्तित्व विभिन्न क्षेत्रमा फैलिएको पाइन्छ । उनको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

२.१. ९.२.१ कवि व्यक्तित्व

रामहरि दाहालले कविता लेखनबाट कवि व्यक्तित्वको थालनी गरेको पाइन्छ । उनले २०२७ सालमा ‘सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो’ कविताबाट कविता लेखनको थालनी गरेका छन् । यसपछि उनका कविता गद्य तथा पद्य दुवै ढाँचामा रचिएका छन् । उनका संस्कृत तथा नेपाली भाषामा पनि फटकर कविता रचिएका छन् । सुरुमा गद्य ढाँचामा कविता रचना गरेपनि उनका पछिल्ला चरणका कविताहरू पद्यात्मक लय ढाँचामै रहेको पाइन्छ । उनका पद्य ढाँचाका कविता रस, रीति, ध्वनि,

वक्रोक्ति जस्ता पूर्वीय काव्य तत्त्वका आधारमा आधारमा आधारित भई रचिएका हुन्छन् । उनका नेपाली भाषा र संस्कृत भाषाका कवितामा समसायिक परिवेश प्राकृतिक जनजीवन, आध्यात्मिक भावधारा, सूर्योदय र सूर्यास्तको वर्णन स्तुति जस्ता भावलाई केन्द्रविन्दु बानाएको पाइन्छ । उनका नेपाली भाषामा लेखिएका कविताहरूको सूची यस प्रकार दिन सकिन्छ :

क्र.सं	**शीर्षक**	**प्रकाशन स्रोत तथा वर्ष**
१	सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो	*खोजी* वर्ष १ अंक १ २०२७
२	सूर्योदय	*उन्मेश* २०२७
३	विवेकविन्दु	*विकेकविन्दु* २०२७
४	वसन्त	*गोरखापत्र* २०३१ चैत्र
६	स्तुति पुष्प	*गोरखापत्र* २०३४
७	सहिद दर्शन	*भैरवि* २०३६
८	यात्रापथ र चिनो	*मधुपर्क* २०३८
९	म के लेखौँ	*कान्तिपुर कोसेली* २०५७ असार
१०	जनताका कविलाई सम्झदा	*कान्तिपुर* २०५७ साउन
११	दशैं कस्तो होस्	*मधुपर्क* २०५८
१२	हराए पछि	*मधुपर्क* २०६१ चैत
१३	सम्झनाका क्षण	*नौलो बिहानी* २०६२

दाहालले संकृत भाषामा पनि कविता रचना गरेका छन् । उनको पहिलो प्रकाशित संस्कृत कविता २०५४ सालमा प्रकाशित 'वृक्ष महिमा' हो । त्यसपछि उनका विभिन्न पत्र पत्रिकामा संस्कृत कविताहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका फुटकर संस्कृत भाषाका कवितालाई यस प्रकार देखाउन सकिन्छः

क्र.सं.	**शीर्षक**	**प्रकाशन स्रोत तथा वर्ष**

१	वृक्ष महिमा	*जयतु संस्कृतम् स्वर्ण महोत्सव*
२	कविता पञ्चविसंगति	*ऋतम्भरा* वर्ष ५ (२०५८)
३	कालिदासार्चनम्	संस्कृत कविता सङ्ग्रह (२०५९)
४	कवितानूति	*जयतु संस्कृतम्* (२०५९)

यसरी हेर्दा दाहालले नेपाली र संस्कृत दुवै भाषामा आफ्नो कवित्व व्यक्तित्वको आयामिक क्षमता प्रस्तुत पद्यात्मक लय ढाँचा रागात्मक गीति भावाभिव्यञ्जना केही कृतिमा सिकारूपन कोमल पदावलीको विन्यास सामान्य ध्वनि प्रयोगको अभ्यासजस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छ ।

२.१. ९.२.२ खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व

रामहरि दाहालले कविता लमाइका फुटकर देखि खण्डकाव्य आयामसम्मका कविता रचना गरिसकेका छन् । उनले नेपाली फुटकर कवितामा २०२७ सालको 'सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो' कविताबाट कविव्यक्तित्वको सुरुवात गरेपनि खण्डकाव्यका क्षेत्रमा कविव्यक्तित्वको तीन दशकको अन्तरालमा देखापरेका हुन् । उनको खण्डकाव्य लेखनको अभ्यास भने निकै अगाडि सुरु भएपनि पुस्तकाकार कृतिमा भने २०५८ सालपछि मात्र आरम्भ भएको पाइन्छ । उनको २०५८ सालपछि २०६० सालसम्ममा तीनवटा खण्डकाव्य प्रकाशित भएका छन् । उनका प्रकाशित खण्डकाव्यहरूलाई यस क्रममा सूचीबद्ध गर्न सकिन्छः

क्र.स.	**कृति**	**विधा**
१	नेवारपानी	खण्डकाव्य
२	शान्तिको खोजी	खण्डकाव्य
३	सावित्री	खण्डकाव्य

उनले आफ्नो २०५८ सालमा प्रकाशित **नेवारपानी** र **शान्तिको खोजी** खण्डकाव्यमा नेपाली जनजीवन, नेपाली प्राकृतिक भू-वनोटको चित्रण, तत्कालीन समय परिस्थितिको वर्णन र विसङ्गत अवस्थाको वर्णन र व्यङ्ग्य गरेका छन् । उनको **सावित्री** खण्डकाव्यमा पत्नी वियोगको करुण शोक प्रवाहको प्रस्तुति उनका तीनवटै खण्डकाव्य पूर्वीय काव्य सिद्धान्तको आधारमा आधारित भई रचिएको पाइन्छ ।

२.१. ९.२.३ गजलकार व्यक्तित्व

रामहरि दाहालको कवि व्यक्तित्वको अर्को आयाम गजलकार व्यक्तित्व पनि हो । उनका विभिन्न गजलहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । उनले गजललाई प्रकाशनभन्दा पनि लेखेर राख्ने गरेकाले त्यति धेरै गजल भने प्रकाशित छैनन् । उनको २०६० सालमा *वाटिका* वर्ष २ अंक १ मंसिरमा प्रकाशित 'प्रेम' गजल नै पहिलो अन्तिम प्रकाशित गजल हो ।

२.१. ९.२.४ निबन्धकार व्यक्तित्व

रामहरि दाहालले निबन्धका क्षेत्रमा पनि कलम चलाएको पाइन्छ । उनका निबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । उनको पहिलो निबन्ध *गोरखापत्र* (२०३८ असोज २२ गते)मा प्रकाशित 'राष्ट्रिय पर्व महादशैं' नै पहिलो निबन्ध हो । उनका फुटकर निबन्धहरूको सूची यस प्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

क.सं.	**शीर्षक**	**प्रकाशन स्रोत र मिति**
१	राष्ट्रिय महापर्व दशैं	*गोरखापत्र* (२०३८)
२	क्षेत्रीय सहयोग सम्वर्द्धनमा श्री ५ को देन	*भैरवी* (२०४२)
३	कलहको फल	*नक्साल बाल मन्दिर मुखपत्र* (२०४३)
४	अंशवन्डा सम्बन्धी विचार	*नेपाल कानुन परिचर्चा* (२०४३)
५	शान्ति प्राप्तिमा मानवको विचार	*पूर्वाङ्ग* (२०४४)
६	विद्यार्थी जीवनमा अनुशासनको विकास	*ज्ञानोदय मा.वि.* (२०५४)
७	मेरो काठमाडौं	*कान्तिपुर कोसेली* (२०५७)
८	स्वतन्त्रताको देश	*हिमालय टाइम्स* (२०५७) भदौ
९	कथनी र कहानी एउटै भए कसो होला	*हिमालय टाइम्स* (२०५७) कार्तिक

१०	बदलिँदो संस्कृति प्रकृति कि विकृति?	*हिमालय टाइम्स* (२०५७) मंसिर
११	नेपालमा प्रजातन्त्रको विकास कुन गतिमा	*विसौनी* धादिङ् साहित्य (२०५७)
१२	अशान्तिको मूल जरो भोगवृति	*उद्ववोधन* (२०५९)
१३	मानवताका मूल आधार त्याग	*म्याग्दी गुन्जन* (२०६१)

उनका निबन्धमा समसामयिक अवस्थाको चित्रण पाइन्छ । उनका निबन्धमा बालबालिकाका विविध विषय समसामयिक अवस्थाका विषय र तत्कालीन अवस्थाप्रति निबन्ध सिकारु शैली फितलो कथन ढाँचा, सोझो लेखन शैली, लामा शीर्षक रखाइ, हलुका व्यङ्य, कमजोर भाषा र प्रस्तुति जस्ता सीमा पाइन्छ ।

२.१. ९.२.५ अनुवादक व्यक्तित्व

रामहरि दाहालको अर्को व्यक्तित्व अनुवादक व्यक्तित्व पनि हो । उनले संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा विभिन्न सामग्रीको अनुवाद गरेका छन् । उनले २०६० सालमा पशुपति क्षेत्र विकास कोषबाट प्रकाशित संस्कृत भाषाको **शिव महापुराण**को केही खण्ड वा अंश नेपाली भाषामा अनुवाद गरेका छन् (भट्टराई,२०६३ : ३७)। उनले उक्त ग्रन्थको एकल अनुवादन नगरी सहअनुवाद गरेका छन् । दाहाल रेडियो नेपालमा संस्कृत भाषाका समाचार वाचक भएदेखि आजसम्म नेपाली भाषाका समाचार संस्कृत भाषामा अनुवाद गर्दै अएका छन् । उनको अनुवाद समाचार मूलक सरलवस्तु तथ्यात्मक हुने गरेको पाइन्छ ।

२.१. ९.२.६ समालोचक व्यक्तित्व

रामहरि दाहाल साहित्यका स्रष्टामात्र नभएर द्रष्टा व्यक्तित्व पनि हुन् । उनले नेपाली तथा संस्कृत भाषाका विविध ग्रन्थहरूको समालोचाना गरेका छन् । पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तका परिधिभित्र रहेर आफ्नो समालोचकीय क्षमताको विकास गरेका छन् । दाहालले सर्वप्रथम सुकृतिदत्त पन्तद्वारा रचित **कार्तवीर्योदय** महाकाव्यको समीक्षा गरेका छन् । उक्त संस्कृत महाकाव्यको समीक्षामा उनले

कार्तवीर्योदय महाकाव्यलाई पूर्वीय महाकाव्यका आधारमा हेरेका छन् (भट्टराई,२०६३ : ३७)। उनले विष्णुराज आत्रेयद्वारा रचित **किमुप हरामी** कविता संग्रहको समीक्षा गरेका छन् । यसैगरी उनले नेपाली भाषामा गोपीकृष्ण अधिकारीद्वारा रचित **आर्यावर्त** महाकाव्यको भूमिका लेखेका छन् । त्यसैगरी उनले अधिकारीद्वारा नै रचित **भावना** खण्डकाव्यको भूमिका पनि लेखेका छन् । उनले ज्ञानमणि नेपालद्वारा सम्पादित **नेपाली साहित्यमा आदिकाविको समस्या** ग्रन्थमा आदिकवि सम्बन्धी समीक्षात्मक समालोचना लेखेका छन् (भट्टराई,२०६३ : ३७)। त्यसैगरी उनले ज्ञानमणिका **ज्ञानमणि** शीर्षकको जीवनीपरक समालोचना पनि लेखेका छन् ।

२.१. ९.२.७ सम्पादक व्यक्तित्व

रामहरि दाहालको अर्को व्यक्तित्वको क्षेत्र सम्पादक व्यक्तित्व हो । उनले नेपाली साहित्य तथा पत्रपत्रिकाको सम्पादन गरेका छन् । यस क्रममा उनले *भैरवी* पत्रिका (२०३६-२०४२), *जयतु संस्कृतम्* स्मारिका, **रेडियो शैली पुस्तक** (२०५८), **पारस्कर गृह सूत्रम्**को सम्पादन गरेका छन् (भट्टराई,२०६३ : ३८)। उनले २०५१ सालदेखि रेडियो नेपालबाट प्रसारण हुने संस्कृत भाषाको समाचार पनि सम्पादन गरेका छन् ।

२.१. ९.३ साहित्येतर व्यक्तित्व

रामहरि दाहालको साहित्येतर व्यक्तित्व पनि महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वको रूपमा रहको छ । उनी साहित्येतर क्षेत्रमा सामाजिक शिक्षक तथा प्राध्यापक र पत्रकार व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित र परिचित छन् । उनको साहित्येतर व्यक्तित्वलाई यस प्रकार हेर्न सकिन्छ :

२.१. ९.३.१ शिक्षक तथा प्रध्यापक व्यक्तित्व

रामहरि दाहालको लगभग २८ वर्षे जीवन अवधि शिक्षक तथा प्रध्यापकीय क्षेत्रमा बितेको पाइन्छ । उनले जीवन गुजारा गर्न २०३० सालदेखि शिक्षण पेशा आरम्भ गरेको पाइन्छ (भट्टराई,२०६३ : २४)। उनले २०३० सालमा ललितपुर जिल्लाको सातदोवाटोमा अवस्थित महेन्द्र आदर्श विद्याश्रमबाट नेपाली विषय पढाउने शिक्षकका रूपमा आफ्नो शिक्षक जीवनको सुरुवात गरे । त्यसपछि २०३६

सालमा आचार्य तह उत्तीर्ण गरिसकेपछि सोही साल भाद्र १६ गते देखि वाल्मीकि विद्यापीठमा अस्थायी उपप्रशिक्षक भई संस्कृत भाषा पढाउन थाले (भट्टराई,२०६३ : २६)। त्यसपछि २०३६ सालमै उनी सोही विद्यापीठमा नियुक्त भए । त्यसपछि २०४२ सालमा सोही पदमै स्थायी भइ प्राध्यापन पेशालाई अगाडि बढाए । त्यसपछि २०५३ सालमा सहप्राध्यापकका रूपमा नियुक्तः भई हालसम्म पनि कार्यरत छन् (भट्टराई,२०६३ : २६)।

यसबिचमा दाहाल विभिन्न स्कुलहरूमा विद्यालय शिक्षकका रूपमा कार्य गरेको पाइन्छ । यस क्रममा उनले २०४८ सालदेखि २०५० सालसम्म जम्मा २ वर्ष विनायक सुधा निकेतन मा.वि. थापाथली, २०५१देखि २०५३ सम्म डल्फिन बोर्डिङ्ग स्कुल, २०५३ देखि २०५६ सम्म ज्ञानोदय मा.वि. वाफलमा शिक्षकका रूपमा काम गरेको पाइन्छ (भट्टराई,२०६३ : २७)।

यसरी दाहालले आफ्नो जीवनको २८ वर्ष अवधि शिक्षण पेसामा खर्चेको पाइन्छ । उनले शिक्षण पेसालाई जीवनको मुख्य आधार पनि मानेका छन् ।

२.१. ९.३.२ पत्रकार व्यक्तित्व

रामहरि दाहाल पत्राकारका रूपमा पनि संलग्न रहेको पाइन्छ । दाहल सर्वप्रथम नेपाल टेलिभिजनको स्थापना पश्चात ६ महिनासम्म प्रवर्द्धनकर्ताका रूपमा काम गर्न थालेको पाइन्छ । यस क्रममा उनले धार्मिक तथा आध्यात्मिक विषयमा प्रवचन गरेको पाइन्छ । उनले २०५१ सालदेखि रेडियो नेपालमा संस्कृत भाषामा समाचार वाचन गर्न थालेको पाइन्छ । यसबिचमा उनले रेडियो नेपालका धार्मिक कार्यक्रमका सहसञ्चालक भएर काम गरेको पाइन्छ । यस क्रममा दाहाल कुशल समाचार वाचक तथा कुशल धार्मिक प्रवचन कर्ताका रूपमा परिचित स्थापित भएको पाइन्छ ।

दाहाल २०११ सालमा धादिङ जिल्लामा जन्मेर नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा स्थापित भएका व्यक्ति हुन् । सामान्य पारिवारिक पृष्ठभूमिबाट आएका दाहालले हिन्दू सनातन विधि अनुसार व्रतबन्ध र विवाह गरेको पाइन्छ । पाँच वर्ष उमेरबाट शिक्षा आर्जन गरेका दाहालले आचार्य तहसम्मको औपचारिक शिक्षा आर्जन गरेको पाइन्छ । विभिन्न पुरस्कारहरूबाट सम्मानित भइसकेका दाहालका विभिन्न व्यक्तित्वका पाटाहरू रहेका छन् । दाहाल खासगरी साहित्यिक व्यक्तित्वका रूपमा परिचित र स्थापित छन् । उनी सर्वप्रथम २०२७ सालदेखि 'सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो' *खोजी* वर्ष १ अंक १ २०२७ कवितादेखि नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । खासगरी उनी खण्डकाव्यकार व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् ।

यस बाहेक उनी पत्रकार, शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्वका रूपमा पनि परिचित र स्थापित छन् । वि.सं.२०११ सालमा जन्मेका दाहालको औपचारिक शिक्षारम्भ २०१६ सालदेखि भएको र उनले तहसम्मको औपचारिक अध्ययन गरेका छन् । दाहालको शुभ विवाह २०१५ साल माघ १५ गते भएको पाइन्छ उनका पाँच छोरी र एक छोरा गरी जम्मा छ जनाको सन्तान छ । हाल उनी रेडियो नेपालमा २०६३ सालदेखि संस्कृत भाषाका समाचार वाचक र वाल्मीकि विद्यापीठमा उपप्राध्यापका रूपमा कार्यरत छन् । उनका लेखन साहित्यका सृजनात्मक तथा सामालोचनात्मक दुवै क्षेत्रमा विस्तार भएको पाइन्छ ।

२.२ रामहरि दाहालको खण्डकाव्य यात्रा

२.२.१ परिचय

रामहरि दाहाल नेपाली साहित्यमा खण्डकाव्यकारका रूपमा स्थापित छन् । शोध नायकका अनुसार दाहालले सर्वप्रथम फुटकर कविता लेखनबाट कविता विधामा प्रवेश गरेको पाइन्छ। उनले ३१ वर्षे कविता साधनाबाट प्राकृतिक वर्णन र प्रेम प्रणय भावधाराको प्रयोग गरेको पाइन्छ । उनले २०५८ देखि लामा कविता वा खण्डकाव्य लेखनारम्भ गरेको पाइन्छ । उनले आफ्नो कविता साधनाका क्रममा कविताको रचनामा भाषिक तथा कलात्मक सीप प्रशस्त आर्जन गरेपछि मात्र नेपाली खण्डकाव्यका क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । उनले खण्डकाव्य लेखनमा भाषा शैलीगत ढप भने पूर्व फुटकर कविता लेखनबाट आर्जन गरेको पाइन्छ । उनले खण्डकाव्य लेखनमा छन्दगत ढाँचाको स्थिरीकरण, शैलीगत माधुर्यताको स्थापना, ध्वनि वक्रोक्तिगत परिष्करण, आलङ्कारिक प्रकृतिगत सजावट, जस्ता शिल्प शैली आर्जन गरेको पाइन्छ । उनले खण्डकाव्य लेखनमा नेपाली साहित्यको माध्यमिककालीन कवि प्रतिभाहरू मोतिराम भट्टको **पिकदूत**, लेखनाथको **शोकप्रवाह** र **ऋतुविचार**, देवकोटाको **मुनामदन**, घिमिरेको **गौरी** र **राजेश्वरी**बाट सक्दो प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरेको पाइन्छ । उनका खण्डकाव्यमा देखिएका प्रवृत्तिका आधारमा दाहालका खण्डकाव्य यात्रालाई मुख्तः दुई चरणमा विभाजन गरी हेर्न सकिन्छ :

क) पहिलो चरण २०२७ देखि २०५९ सम्म

ख)दोस्रो चरण २०६० देखि हालसम्म

२.२.१.१ पहिलो चरण

दाहालले खण्डकाव्य लेखनको पृष्ठभूमिको समयावधिलाई निकै समय खर्चेको पाइन्छ । उनको खण्डकाव्य लेखनको आरम्भमै दुईवटा खण्डकाव्य प्रकाशन हुनुले उनले २०५८ भन्दा अगाडि निकै साधना गरेको प्रष्ट हुन्छ । उनका २०५८ सालमा प्रकाशित **नेवारपानी** र **शान्तिको खोजी** एकै चोटि प्रकाशित भएका छन् । लेखनका हिसाबले **नेवारपानी** पहिलो खण्डकाव्य हो भन्ने प्रष्कट हुन्छ । यस खण्डका दाहालको भाषिक तथा शिल्प सीप प्रखर भइसकेको पाइन्छ । यस क्रममा दाहाल खण्डकाव्य लेखनको सीप आर्जन गरिसकेपछि आफ्नो खण्डकाव्यको आफैँले काटछाँट गरी प्रकाशित गरेको पाइन्छ ।

यस चरणमा प्रकृतिप्रेमि खण्डकाव्यकारका रूपमा स्थापित भएका छन् । उनी यस चरणमा नेपाली साहित्यका परिष्कारवादी भावधाराका कवि लेखनाथको शैलीबाट प्रभावित छन् । त्यसैगरी उनी देवकोटेली प्रकृतिप्रेमबाट पनि प्रभावित छन् । यसबीचमा उनले देवकोटाको नेपाली हिमाली तथा पहाडी भू-बनोटको वर्णन गर्ने र जीवनलाई प्रकृतिको सुरम्यतातिर फर्काई आनन्द लिने स्वच्छन्दतावादी भावधारालाई पनि अँगालेको पाइन्छ । उनले आफ्नो **नेवारपानी** खण्डकाव्यमा प्रकृतिप्रेम, समाजिकप्रेम, ऐतिहासिक विषय स्रोतको प्रयोग, संस्कृतिक जागरण जस्ता प्रवृत्ति प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा पूर्ण रूपमा परिष्करण हासिल नगरे पनि प्राकृतिक भू-बनोटको, ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको सांस्कृतिक पृष्ठभूमिको सामाजिक जनजीवनको तन्मय वर्णन गर्ने सिप हासिल गरेको पाइन्छ ।

उनले **शान्तिको खोजी**मा नेपाली जनजीवनमा रहेका विशिष्टतम महत्त्व विग्रदै गएको वर्तमानको स्थिति र त्यसबाट मुक्तिको खोज गरेका छन् । यसमा उनले **नेवारपानी** खण्डकाव्यभन्दा भाषिक र लयात्मक रूपमा केही परिष्करण हासिल गरेका छन् । अलि बढी साधना एकै छन्दमा लेखनको रसमा परिपक्वता उनले हासिल गरेका छन् । उनले यस खण्डकाव्यमा गान्धीवादी, अहिंशावादी भावलाई मुख्यभाव बनाएका छन् । उनले यस खण्डकाव्यमा आलङ्कारिक भाषा शान्त रस, माधुर्य गुण वैदर्भी रीतिको शिल्पगत विकास गरेको पाइन्छ ।

यसरी हेर्दा दाहालको खण्डकाव्य लेखनको पहिलो चरणमा २ वटा खण्डकाव्य प्रकाशित गरेको पाइन्छ । उनले यस चरणमा प्रकृतिप्रेम र आत्मिक शान्तिको खोज गरेका छन् । उनले यस चरणमा

विशेष गरी शान्त रसका खण्डकाव्य लेखन गरेका छन् । यस चरणमा उनी भाषिक शिल्पगत खोजको चरणमै रहेका छन् । संस्कृत तथा नेपालीका विभिन्न कवि र तिनको शिल्पगत विकासबाट प्रभावित उनमा अहिंसावादी शान्तिवादी भावचेतना विकसित गरेको पाइन्छ । उनी यस चरणमा प्रकृतिप्रेमी र मानवप्रेमी खण्डकाव्यकारका रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । उनले यस चरणमा लामा कविता एकै भावबहमा लेख्न सक्ने क्षमता प्राप्त गरेको पाइन्छ ।

२.२.१.२ दोस्रो चरण

रामहरि दाहालको खण्डकाव्य लेखनको दोस्रो चरण खण्डकाव्य लेखनको उत्कर्ष चरण मानिन्छ । यस चरणमा उनी शोककाव्यकारका रूपमा स्थापित भएका छन् । यस चरणमा उनको **सावित्री** स्मृति काव्य प्रकाशित छ । यस चरणमा उनी लेखनाथको **शोकप्रवाह**, घिमिरेको **गौरी** खण्डकाव्य र सिद्धिचरणको **विश्वव्यथा** जस्ता लामा कविताबाट प्रभावित छन् ।

दाहालले २०५६ साल वैशाख १४ गते आफ्नी जीवन सङ्गिनी सावित्री दाहालको जीवन अस्ताइ सकेपछि त्यसैको स्मृतिमा **सावित्री** खण्डकाव्यको रचना गरेको पाइन्छ । उनले यस चरणमा छोटा छोटा भावप्रवाहमा खास खास शीर्षक राखी एउटै विषयको वर्णन र एउटै रसको प्रवाह गर्ने क्षमता प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । उनले सावित्री खण्डकाव्यमा जीवनको पूर्वआत्मानुभाव प्रस्तुत गर्ने शैली विकास गरेको पाइन्छ । उनले आफूले आर्जन गरेको प्रकृतिप्रेम र आत्मिक यात्राको अनुभवलाई छोडी करुण भावको यात्रा गरेको पाइन्छ । उनले यस चरणमा करुण रस परिपाकमा पुऱ्याउने वैदर्भी रीति र माधुर्य गुणको सन्तुलित प्रयोग गर्ने ढपको विकास गरेका छन् । उनले यस चरणमा भाषिक शिल्पमा पहिलो चरणमा देखिएका कसरमसर हटाउने काम गरेका छन् । यस चरणमा दाहाल पूर्व चरणभन्दा फरक भाववहमा पोखिएको पाइन्छ । उनले यस चरणमा अकृत्रिम भाव प्रवण र अलङ्करण क्षमताको विकास गरेको पाइन्छ । यस चरणमा उनले पूर्वचरण जस्तै पूर्वीय खण्डकाव्य सिद्धान्तलाई आधार मानी त्यसको रचना गर्ने सीपको निरन्तरतामा रहेको पाइन्छ । उनले यस चरणमा रचेको खण्डकाव्य घिमिरेको **गौरी**को दोछाया भएको पाइन्छ ।

दाहाल आफ्नो खण्डकाव्य यात्राको प्रथम चरणमा प्रकृतिप्रेमि खण्डकाव्यकारका रूपमा स्थापित भएका छन् । उनी यस चरणमा नेपाली साहित्यका परिष्कारवादी भावधाराका कवि लेखनाथ र देवकोटेली प्रकृतिप्रेमबाट पनि प्रभावित भएका छन् । यस चरणमा उनले स्वच्छन्दतावादी भावधारालाई पनि अँगालेको पाइन्छ । उनले आफ्नो खण्डकाव्यमा प्रकृतिप्रेम, समाजिकप्रेम, ऐतिहासिक विषय स्रोतको प्रयोग, सांस्कृतिक जागरण जस्ता प्रवृत्ति प्रस्तुत गरेका छन् । उनले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा पूर्ण रूपमा परिष्करण हासिल नगरे पनि प्राकृतिक भू-बनोटको, ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको, सांस्कृतिक पृष्ठभूमिको सामाजिक जनजीवनको तन्मय वर्णन गर्ने सिप हासिल गरेको पाइन्छ । उनले खण्डकाव्यको दोस्रो चरणमा आफूले आर्जन गरेको प्रकृतिप्रेम र आत्मिक यात्राको अनुभवलाई छोडी करुण भावको यात्रा गरेको पाइन्छ । उनले यस चरणमा करुण रस परिपाकमा पुऱ्याउने वैदर्भी रीति र माधुर्य गुणको सन्तुलित प्रयोग गर्ने ढपको विकास गरेका छन् । यस चरणमा दाहाल पूर्व चरणभन्दा फरक भाववहमा पोखिएको पाइन्छ । उनले यस चरणमा अकृत्रिम भाव प्रवण र अलङ्करण क्षमताको विकास गरेको पाइन्छ । यस चरणमा उनले पूर्वचरण जस्तै पूर्वीय खण्डकाव्य सिद्धान्तलाई आधार मानी त्यसको रचना गर्ने सीपको निरन्तरतामा रहेको पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप र खण्डकाव्यका तत्त्वहरू

३.१ कवि कविता/ काव्यसम्बन्धी अवधारणा

कविता र काव्यको रचनाकर्ता कवि हो भने कविको कर्म काव्य हो (पोखरेल र अन्य, २०५५ : २१५) । वैदिक साहित्यमा सर्वज्ञ र सर्वद्रष्टा मानी 'कविर्मनिषी परिभू स्वयम्भू' भनेर स्विकारिएको 'कवि' शब्द 'कवृ वर्णने' धातुबाट निर्माण भएको कुरा काव्यमिमांसाकार राजशेखरले बताए पनि धेरै जसो वैयाकरणहरूले कवि शब्द उक्त कवृ वर्णने निष्पन्न नभई 'कुङ्शब्दे' धातुबाट निर्माण भएको कुरा बताएका छन् (नेपाल, २०५६ : ४) । यसरी 'कुङ् वर्णने' धातुबाट 'अच्' प्रत्यय लागेर बनेको 'कवि' शब्दको अर्थ 'कुनै विषयको वर्णन गर्ने व्यक्ति' हो । यसरी चमत्कारपूर्ण आह्लादजनक र सौन्दर्यमय रचनाका लेखकलाई नै 'कवि' भन्ने परम्परा चल्यो र 'कवि' शब्दको क्षेत्र सङ्कीर्ण भई काव्यजगत्भित्र मात्र सीमित हुन पुग्यो । यसरी 'काव्य' शब्दको अर्थ खण्डकाव्य र महाकाव्यमा मात्र सीमित रहे पनि यिनैका आधारभूत संरचनाभित्र पर्ने लघुतम र लघुरूपलाई पनि काव्य शब्दले नै संकेत गरेको पाइन्छ ।

वैदिक तथा लौकिक साहित्यको बीज मानिएको ऋग्वेद नै कविता काव्यको पनि बीजभूमि हो । काव्यको आत्मा अन्तर्भावको परिनिष्ठित भावको अर्न्तभाव हो । त्यसैकारण वैदिक मन्त्रहरूमा कवित्वको स्पन्दन पाइन्छ (शर्मा,२०५६:२३) भन्ने भनाइबाट भनिएकाले कवित्व बीजभूमि ऋग्वेद नै प्रमाणित हुन्छ । सृष्टिको प्रथम प्रहरदेखि प्रारम्भ भएको काव्य शब्दलाई उपनिषद्, पुराण, स्मृति आदि शृङ्खला पार गर्दै वर्तमान एक्काइसौँ शताब्दीको उत्तरआधुनिक युगसम्म आइपुग्दा विभिन्न परिभाषाहरू गरिएको पाइन्छ (उपाध्याय, २०६४ : २) । पूर्वीय तथा पाश्चात्य लक्षण ग्रन्थहरूमा देखापरेका विभिन्न सिद्धान्तका आधारमा कविता काव्य सम्बन्धी दृष्टिकोण विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न मान्यताका आधारमा केही भिन्न रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

सम्पूर्ण वाङ्मयको एकभेद साहित्य हो अनि साहित्य र काव्य शब्दलाई पर्यायवाची मानिन्छ तर अचेल साहित्यलाई वाङ्मयको अर्थमा समेत लिन थालिएकाले (उपाध्याय, २०४९ : ३) काव्यलाई साहित्यको एउटा भेद स्विकारी यसलाई कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्यसँग मात्र जोड्ने गरेको पाइन्छ

। काव्यको श्रेणीभित्र पर्ने कविताका लघु, मध्यम, र बृहत् रूपको निर्माण कविताबाट हुन्छ । विभिन्न समालोचकहरूले कविता र काव्यलाई एउटै धरातलमा राखेर अध्ययन र निरूपण गर्दै आएका छन् । पूर्वीय साहित्यमा परापूर्वकालदेखि कविता र काव्य पर्यायवाची शब्दका रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ भने पाश्चात्य दृष्टिकोणमा खण्डकाव्य, महाकाव्य, नाटक, आख्यायिका आदि साहित्यका सम्पूर्ण विधाहरू काव्यभित्र नै समाहित छन् (उपाध्याय, २०५९ : १२) । यस विभाजन अनुसार आख्यान, खण्डकाव्य र महाकाव्य त एउटै रूपमा देखिन्छन् । यिनीहरूलाई गद्य र पद्य भेदले मात्र भिन्न गर्दछ । पद्यभित्र पर्ने कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य सबै काव्य हुन् तर वर्तमानमा गद्य कविता र गद्य महाकाव्यको रचनाले यो मान्यता पनि पूर्णतः स्वीकार्य छैन ।

विशेषतः कविता र काव्यको निकट सम्बन्ध देखिन्छ । जसरी एउटा शरीरभित्र रहेका प्रत्येक अङ्गहरूको पृथक-पृथक अस्तित्त्व छ तापनि ती सबैको समष्टि रूप नै शरीर हो । त्यसरी नै विभिन्न कविता रूपहरूको समष्टि नै काव्य हो न त एउटा कविता फुटकर काव्य हो, न त एउटा सिङ्गै काव्य नै केवल कविता माात्र हो अपितु दुवैको ऐक्य सम्बन्ध नै एउटा काव्यको शरीर हो । यसरी कविता भन्नाले जीवन र जगत्को कुनै खास प्रहर वा घडीको छोटो अभिव्यक्ति भन्ने बुझिन्छ जसमा अनुभूतिको एक झुल्को पोखिन्छ तर काव्य भन्नाले खण्डकाव्य र महाकाव्यलाई बुझ्नुपर्दछ । काव्यमा कथात्मक गठन र गुम्फन हुन्छ, अर्थात कथात्मकतामा काव्यात्मकता र काव्यात्मकतामा कथात्मकता निहित हुन्छ । कवितामा अनुभूतिको प्रवलता हुन्छ तर कथावस्तुको ठोसपनाको अनिवार्यता नरहे पनि काव्यमा भने कथातत्त्वको नितान्त आवश्यकता हुन्छ । लयात्मक अनुभूतिको सांकेतिक अभिव्यक्ति कविता हो, कविता पात्रविहीन पनि हुन्छ तर काव्यमा चाहिँ अनभूतिको एक झिल्कामात्र भएर पुग्दैन । अनुभूतिको आख्यानीकरण नभएसम्म सफल काव्य हुन सक्दैन (अवस्थी, २०६४ : ५०) । आख्यानीकरणको अभाव भएका कोशकाव्य, गोपकाव्य, शोककाव्यजस्ता काव्यहरू प्रचलित भए पनि तिनमा आख्यानात्मक उदात्तताको रहितताले काव्यमा पाइने सरलता र हृदयहारीताको भने अभावै रहन्छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : ५४)। जीवनको एकपक्षको चित्रण हुने खण्डकाव्य र सिङ्गो जीवनको बहुपक्षीय महान् र गम्भीर चित्रण हुने महाकाव्य दुवै काव्यका नामले चिनिन्छन् ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा काव्यका लागि कविता अपरिहार्य हुन्छ । एक एक कविता काव्यका अभिन्न अङ्ग हुन् तर कविता नै काव्य चाहिँ होइन । न त एउटा फुटकर कवितालाई तन्काएर खण्डकाव्य वा महाकाव्य बनाउन सकिन्छ, न त एउटा महाकाव्य वा खण्डकाव्य एउटा सर्ग वा खण्ड फुटकर फुटकर

कविता हुन्छ । यिनीहरू बिच अन्योन्याश्रित अवयवीभाव सम्बन्ध भए पनि यिनीहरू पृथक्पृथक् अस्तित्त्व र संरचना बोकेका एउटै कविता विधाका विभिन्न उपविधाहरू हुन् (नेपाल, २०५६ : ५) । यसरी कविता र काव्यमा सूक्ष्म भेद पाइन्छ तर परम्परागत मान्यताभैँ यिनीहरूलाई पर्यायवाचीका रूपमा चाहिँ राख्न सकिँदैन ।

३.२ कविताका विविध रूप

कविता साहित्यको महत्त्वपूर्ण विधा हो । आकारप्रकार र विषयवस्तुको लम्बाइको आधारमा यसका विविध रूप रहेका हुन्छन् । कविताका यस्ता रूपहरू लघुरूपदेखि लघुतम रूपसम्म फैलिएका हुन्छन् । जीवनजगत्का सूक्ष्मदेखि स्थूलसम्मको अनुभूतिबाट कविताका यी विविध रूप प्रभावित भएका हुन्छन् । रूप विस्तारका दृष्टिले कविताको वर्गीकरण गर्ने क्रममा नवौं शताब्दीका आचार्य आनन्दवर्धन र दसौँ शताब्दीका अभिनवगुप्तले फुटकर कविताका मुक्तकदेखि युग्मक, विशेषक, कलापक र कुलक गरी जम्मा पाँच पूर्वश्रेणीहरू र प्रबन्ध काव्यका पर्यायबन्ध, परिकथा, खण्डकथा, सकलकथा, र सर्गबन्ध गरी पाँच उत्तम श्रेणी गरी जम्मा दश श्रेणीमा विभाजन गरिएका छन् (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : ५४) । यसरी विविध रूपका कविताको विभाजन गरिए पनि कविता विधालाई मूलत : तीन श्रेणीमा बाँडेर अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । ती तीन श्रेणी हुन् : लघुरूप, मध्यरूप र बृहत् रूप । प्रायः द्विपदिदेखि पचास श्लोकसम्म को रूप लघुरूप हो भने पचास श्लोकभन्दा बढी सात सर्गसम्मको काव्य मध्यम रूपमा समेटिन सक्छ । आठ सर्गभन्दा बढी बृहत् आधारको काव्यलाई महाकाव्य भनिन्छ । (विश्वनाथ, १९८३ः ५५०) । प्रचलित कलात्मक वा ललित महाकाव्यभन्दा पनि वाल्मीकि र व्यासका **रामायण** र **महाभारत** तथा होमरका **इलियड** र **ओडिसी** जस्ता आर्ष वा आदिम अतिविस्तारित महाकाव्यमा कविताको सबभन्दा विशाल रूप फेला पर्दछ (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : ६८) । यस परिप्रेक्ष्यमा कविताको रूपगत विस्तार गर्दा माथि उल्लिखित दस श्रेणीसम्म विभाजन गरिए पनि मूलत : कविताका कम्तीमा तीन र बढीमा पाँच श्रेणीहरू देखा पर्दछन् । यसलाई तालिकामा अझ प्रस्टसँग देखाउन सकिन्छ र कविताका आयामगत प्रकारहरूलाई बुझ्न सकिन्छः

पाश्चात्य कवितापरम्परामा पनि मुख्यत : कवितालाई छोटो लामो र बढी लामो अर्थात् लघु, दीर्घ र दीर्घतर तीन वर्गमा बाँड्ने प्रचलन रहेको छ । पश्चिममा अलग उपभेदका रूपमा लघुतम रूप

वा मुक्तक कविताको सैद्धान्तिक परिभाषा गर्ने परम्परा भेटिँदैन अनि बढी लामो दीर्घतर कविता चाहिँ पूर्वीय महाकाव्यसँग नजिक रहेको देखिन्छ । (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : ४५) । पूर्वमा महाकाव्यको विस्तृत चर्चा भएजस्तै पश्चिममा पनि महाकाव्यको बृहत् र बृहतर रूपको व्यापक चर्चा पाइन्छ । कविताको दीर्घरूप पूर्वीय खण्डकाव्यसँग समकक्षी रहेपनि खण्डकाव्य संज्ञाको कुनै पारिभाषिक नाम त्यहाँ उपलब्ध छैन । लघु रूप र दीर्घतर रूपमा बीचको श्रेणी र तत्समकक्षी गाथाकाव्य, शोककाव्य, गीतिकाव्य, गोपकाव्य, रोमाञ्चकाव्य आदिका माध्यमबाट कवितामा विभिन्न मध्यमरूपको सिर्जना भई त्यसले अस्तित्त्ववान हुन पाएको छ (त्रिपाठी र अन्य २०५४ : ५५) । तसर्थ खण्डकाव्यकै नाममा नभएपनि पूर्व र पश्चिम दुवैतिर कविताको विकास गरेपछि खण्डकाव्यको पर्यायजस्तै बनेर लामो कविताले आफ्नो पहिचान स्थापित गरेको छ । यसरी पूर्वका कविताका पाँच श्रेणी र पश्चिमका कविताका चार श्रेणीलाई मिलाउँदा मुख्यतः कविताका तीन श्रेणी देखापर्दछन् । ती तीन श्रेणी हुन् : लघु, मध्यम, बृहत् । लघु कवितामा मुक्तक र फुटकर, मध्यमका लामो कविता र खण्डकाव्य, बृहत्मा कलात्मक महाकाव्य र विकसनशील महाकाव्य गरी कविताको विधागत वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । कतिपय समालोचकहरूले यसरी छ भेद नगरी मुक्तक, फुटकर कविता, खण्डकाव्य र महाकाव्य गरी चार भेदमात्र गरेका छन् भने कतिपयले बृहत्तरलाई समावेश गरी पाँच भेद बताउँछन् । यसरी कविताका रूपलाई निर्धारण गर्दा पाँच रूप नै मान्नु उपर्युक्त हुन्छ । कविताका यी पाँच रूपमध्ये प्रथमतः अन्य प्रकारहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा गरी त्यसपछि खण्डकाव्यात्मक मझौला रूपको चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१ कविताको लघुतम रूप

कविताको लघुतमरूपमा मुक्तक, सायरी, लोकपद्य, लोकसूक्ति आदि पर्दछन् । यी दुई तीन चार पाउमा व्यक्त भएका हुन्छन् । अनुभूतिको अप्रत्यासित एक झल्को नै कविताको लघुतम रूप हो, जसले छोटो छरितो भनाइबाट पाठकको हृदयमा च्वास्स घोच्ने काम गर्दछ । कुनै पदावली, वाक्य, कुनै कविताको अर्थपूर्ण सूक्तिमय तथा सारगर्भित चरण वा श्लोक, दुई पङ्क्तिमै अर्थपूर्ण हुने लोकगीत, दुईदेखि चार पाँच पङ्क्तिसम्मका मुक्तक, हाइकु अदि रचनाहरूमा अनुभूतिको सानो झिल्को आत्माभिव्यक्ति र उद्गार तथा युगजीवनको अतिव सानो स्वरूप रहेका रचनासँग सम्बन्धित कवितालाई लघुतम कविताअर्न्तगत राख्न सकिन्छ (चापागाइँ, २०५०: २१) । यस्ता कविताहरू अनुभूति

तथा आवयविक संरचना स्पष्टत : छुट्टिन नसक्ने स्थितिमा रहन्छ र आख्यानीकरणको अन्तराभाषमात्र रहेको हुन्छ । यसको संरचना आफैंमा पूर्ण हुन्छ । सर्जकले यसको रचनाका लागि कुनै कसरत गर्नुपर्दैन, यो अनुभूतिको एक बिजुली चम्काइको रूपमा तत्काल जन्मिन्छ र तत्काल अन्त्य पनि हुन्छ । कविताको लघुतम रूपमा भावनाको विराट झाँकी प्रस्तुत गर्ने ठाउँ हुँदैन । एक झड्कामा जीवनका समग्र अनुभवपूञ्जलाई व्यक्त गरिनुपर्दछ । यो सङ्क्षिप्त, मितव्ययी, चुट्किलो र सुत्रात्मक भावकथन हो, यसमा भावको विस्तार र फैलिदोपन अपेक्षित रहन्न, त्यस्तो अवकाश नै रहन्न (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : ४२) । यसरी कविताको लघुतमरूप भन्नाले अनुभुतिको एक झिल्का, भावनाको मितव्ययी अभिव्यक्ति, संवेदनाको खिरिलो प्रस्तुति, जीवनको विशिष्ट क्षणको अभिव्यक्ति, भावनाको संवेगमय तीव्र अनुभूति, स्वतन्त्ररूपमा व्यक्त हुने र सहृदयीलाई चमत्कृत गर्ने खारिएको चुड्किलो अभिव्यञ्जना भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।

३.२.२ कविताको लघुरूप

कविताको लघुरूप भनेर लघुतमरूप भन्दा विस्तृत र मझौला रूपभन्दा सङ्क्षिप्त फुटकर कवितालाई बुझ्नुपर्दछ । पद्यका दुई श्लोकभन्दा बढी र गद्यका दुई अनुच्छेदभन्दा बढी संरचना भएको भावपूर्ण कविताव्मक रचनालाई नै कविताको लघुरूप भनिन्छ । लघुकविता अनुभूतिको केही विस्तारित रूप हो । जीवन र जगत्का कुनै खासपक्षलाई लिएर लेखिएका र निर्बन्ध भावाभिव्यक्तिको प्रधानता रहेका अनि आख्यानीकरण मध्यका कथानक, पात्र, परिवेशमध्ये कुनै एकको प्रमुखता रहेको तर तीनओटैको प्रमुखताचाहिँ भएको, वस्तुता भन्दा भावात्मकता वा आत्माभिव्यञ्जनाकै सबलता रहेको एंव संरचनाको उत्कर्षता चाहिँ नभएका कविताहरू लघुरूप अर्न्तगत पर्दछन् (चापागाई, २०५० : ३) । यसमा जीवन र विशिष्ट क्षणका विशिष्ट घटनाहरूलाई सीमित संरचनाभित्र मिठासपूर्ण तरिकाले व्यक्त गरिएको हुन्छ । जीवनका अुभवहरूलाई संवेदनशील तरिकाले लयात्मकता दिनु कविताको लघुरूप हो (नेपाल, २०५६ : १३) । यो आख्यानविहीन पनि हुन्छ र आख्यान भए पनि झिनो आख्यानलाई अनुभूतिले थिचेको हुन्छ । कविताको लघुतमरूपमा आख्यान तत्त्वको अतिसूक्ष्म र तरलरूपमा मात्र आभासित हुन्छ भने यसमा चाहिँ अपेक्षाकृत केही स्थूल वा ठोसरूपमा अनुभूत हुन्छ । यस्ता कवितामा कुनै स्थानविशेष, कालविशेष, घटनाविशेष तथा भाव विशेषकको अभिव्यक्ति भए पनि प्रबन्ध चाहिँ भएको हुँदैन । कार्यकारण श्रृङ्खलाबद्ध कथानक हुँदैन, विशृङ्खलित कथानको सम्भावना भने हुन्छ ।

संरचनात्मक परिष्कृत रहेपनि भाव सवलताका कारणले बढी सहज बनेको हुन्छ । यसरी कविताको लघुरूप भन्नाले अनुभूतिको एक झरी, जीवनको विशिष्ट पक्षको अभिव्यक्ति, सीमित संरचनाभित्रको गम्भीर तथा संवेदनशील अभिव्यक्ति भन्ने बुझिन्छ ।

३.२.३ कविताको मझौला रूप (खण्डकाव्य)

कविताको लघुरूपभन्दा विस्तृत र बृहत् रूपभन्दा सङ्क्षिप्त जीवनको एक पक्षको प्रतिनिधित्व गर्ने विशिष्ट संरचनाबद्ध काव्य नै कविताको मझौला रूप हो । कविताले आफ्नो यात्रा तत्क्षणको अनुभूतिबाट गर्छ । तत्क्षणको अनुभूतिको उपज मुक्तक र फुटकर कविता हो । अनुभुतिको विस्तारसँगै आख्यान, पात्र, संरचना आदिको आवश्यकता भई कविताले मझौला रूपसम्मको यात्रा गरेपछि जीवन जगत्को तत्क्षणको अनुभूतिले नपुगी जीवन जगतको एक पाटोको आवश्यकता पर्दछ । अनुभूतिको उत्तरोत्तर वृद्धि हुँदै जादा जब कविताले आख्यान तन्तुलाई डोऱ्याउदै संरचनात्मक सुगठनतिर यात्रा सुरू गर्दछ, तब त्यो खण्डकाव्य बन्दछ (न्यौपाने, २०५९: २१) । आकार प्रकार, विषयवस्तुको आयाम, आख्यान र संरचनाले गर्दा खण्डकाव्यलाई फुटकर कवितादेखि अलग्याउन सकिन्छ । कविताको लघु रूपभन्दा ठूलो र बृहत्तरूपभन्दा सानो मध्यविन्दुको रचना भएकोले खण्डकाव्यलाई कविताको मझौला रूप मानिएको हो । यसले कविताको लघुरूप र बृहतरूपलाई जोड्ने सेतुको काम गरेको छ । अनुभूतिले बिस्तृति पाई आख्यानात्मकताको आवश्यकता महसुस गरी पात्र परिवेश र संरचनालाई अँगालेपछि मझौलारूपको निर्माण हुन्छ अनि त्यसले खण्डकाव्यको नाम पाउँछ । खण्डकाव्यमा ‘कथानकको एकदेशीयता’ पात्र तथा चरित्रको एकदेशीयता एवं वातावरणको एकदेशीयता रहेपनि आफैँमा परिपूर्णता भने अवश्य रहन्छ । यसमा युगको एकपक्षीयता र जीवनको एकपक्षीयता रहेपनि रोचकता र प्रभावकारिता भने रहुन्छ । यसकारण कविताको मझौला रूप खण्डकाव्य प्रबन्धविधानको सबलताद्धारा सुगठित रहेको हुन्छ । सवल र परिपूर्ण खण्डकाव्य यसै अन्तर्गत पर्दछ । यसमा संरचनाको व्यापकता नरहेपनि उदात्तता भने अवश्य रहेको हुन्छ । नायक नायिका दुवैको व्यवस्था भए पनि कुनै एकको मात्र चरित्राङ्न विशेष रूपले गरिन्छ । जीवनको खास पक्षको उद्घाटन र जगत्को त्यसै रूपमा प्रकाशन गरिन्छ । उद्देश्य पनि जीवन र जगत्को खास पक्षका अभिरेखाङ्कनसँग सम्बन्धित भएर रहेको हुन्छ ।

खण्डकाव्यमा आख्यानलाई अनुभूतिसँग घोलेर प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । फुटकर कविताभन्दा विस्तृत हुँदै गइरहेको अनुभुतिले आख्यानलाई समातेपछि आख्यानले कवितालाई विकसित हुन सहयोग

गर्दछ । अनुभूतिको एकोहोरो प्रवाहमात्र वा आख्यानको एक्लो प्रवलता मात्रले खण्डकाव्य वन्न सक्दैन । यसमा त यी दुवैको सन्तुलित अभिव्यक्ति हुनुपर्दछ । जीवनको एक भागलाई अँगालेर आख्यानीकरण र कवित्वसँग घुलमिल गरेर एक केन्द्रीय कथ्य, संरचनात्मक स्पष्टता, निश्चित भाव, संरचनात्मक नियन्त्रणको अन्विति मिलेपछि मात्र खण्डकाव्यको निर्माण हुन्छ । फुटकर कवितामा झिनो आख्यान हुन्छ, महाकाव्यमा आख्यनले पूर्णता पाउँछ भने ती दुबै मध्यविन्दुमा रहेको खण्डकाव्यमा जीवनको एउटा पाटो फुटकर कवितामा भन्दा ठोस रूपमा आएको हुन्छ । यस अर्थमा पनि खण्डकाव्य कविताको मझौलारूप हो भन्ने सिद्ध हुन्छ । यसमा महाकाव्यमा जस्तो पञ्चसन्धिको आवश्यकता हुँदैन । पञ्चसन्धिका २, ३ र ४ मध्येका कुनै एकको प्रयोग खण्डकाव्यमा हुन सक्ने र सन्धि विहीनता पनि हुन सक्ने बताइएबाट (न्यौपाने, २०५९ : २२) खण्डकाव्य जीवनको एक अंश हो वा कविताको मझौला रूप हो भन्ने सिद्ध हुन्छ । यसरी खण्डकाव्य भन्नाले जीवनको एकपक्ष वा खण्डलाई अनुभूतिमा घोलेर व्यक्त गरिएको कविताको मझौला रूप भन्ने बुझिन्छ ।

३.२.४ **कविताको बृहत् रूप**

कविताको बृहत् रूप भनेर मझौलारूपभन्दा विस्तृत र बृहतर महाकाव्यभन्दा सङ्क्षिप्त ललित वा कलात्मक महाकाव्यलाई बुझ्नुपर्दछ । कविताले मानवजीवनको सिङ्गो अभिव्यक्ति दिनथालेपछि त्यो कविताको वृहत्रूप बन्दछ, जसलाई सर्गबन्ध भनिन्छ (न्यौपाने, २०५९: १८) । सर्ग भनेको सिर्जना र अडान दुवै हो । सर्गले एउटा अनुभुति प्रवाहको सिर्जना भन्ने बुझाउँछ । यस्ता धेरै सिर्जनाहरू भएको वा सर्गसर्गमा बाँधिएको काव्य नै कविताको वृहत्रूप वा महाकाव्य हो । महाकाव्य सर्गबन्ध हुने भएकाले पञ्चसन्धि, पञ्चकार्यव्यवस्था र पञ्चअर्थप्रकृति जस्ता तीनै तत्त्वका समुचित प्रयोग भएको हुनुपर्दछ । यसमा आठसर्गभन्दा माथिको संरचना रहेको हुन्छ (विश्वनाथ, १९८३ : ५५५) । आख्यानीकरणको सबलताले गर्दा अनुभूतिको व्यापक विस्तार तथा संरचनाको सुसङ्गठनले गर्दा सौन्दर्य विधानमा उदात्तता रहुन्छ । बृहत् कविता कलात्मक महाकाव्य अन्तर्गत पर्ने हुनाले कविताको यो रूप विशिष्ट शील्प विधानको उपजका रूपमा संरचित हुने गर्दछ । विश्वनाथका अनुसार यसको कथावस्तु ऐतिहासिक, पौरापणिक, काल्पनिक, सामाजिक, आदि जुनसुकै स्रोतसँग पनि सम्बन्धित हुन सक्दछ (विश्वनाथ, २०००: ५५६) । नायक नायिका र अन्य पात्रहरू जीवनका विविध पक्षहरूको प्रतिबिम्ब गर्ने किसिमका हुन्छन् । प्राकृतिक परिवेश र मानवीय परिवेशसँग सम्बन्धित वातावरण

जीवन्तरूपमा रहन सक्तछ । वस्तुविभाजन र शृङ्खलाबद्धताका क्रममा सर्गबद्धताको आयोजनाले गर्दा सुनिर्मित सौन्ददर्यपूर्ण, कलात्मक, आयोजना भएको हुन्छ । अभिव्यक्तिलाई चमत्कृत पार्नका लागि उपमान, बिम्ब र प्रतीकहरूको समुचित प्रयोग गरिएको हुन्छ (चापागाईं, २०५१: ७) । डा.नगेन्द्रका अनुसार विराट कथानक, विराट चरित्र, विराट उद्देश्य, विराट परिस्थिति तथा विराटशैलीको उपपयोग गरिएको हुन्छ । अनि मार्क्सवादी समालोचक राल्फ फक्सका अनुसार महाकाव्य विधामा आदिम, प्राचीन, अखण्डित, तथा परिपूर्ण मानवसमाजको महाचित्र रहुन्छ (न्यौपाने, २०५९: १८) । यस भनाइबाट महाकाव्यको परिवेश तथा विराटताको सङ्केत दिन्छ । कविताले जव सिङ्गो जिन्दगी वा युगसमाजलाई बोकेर हिँड्न थाल्छ र जब अनुभूतिको आख्यानीकरणमा कवित्वको महाप्रवाह बहन थाल्छ तब कविताको बृहतरूप महाकाव्य प्रकट हुन्छ । कलात्मक महाकाव्यको तात्पर्य युगजीवनको विराटता र मानवीय भावचेतना तथा संवेदनाको व्यापकतालाई कलात्मक रूपमा र व्यक्ति सिर्जनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको बृहत् रचना हो । यसरी कविताको बृहत् रूप भन्नाले अनुभूतिको महाप्रवाह, जीवनको सिङ्गो अभिव्यक्ति, विराट आकारको आख्यानात्मक कविता, विराट संरचना भित्रको मानव समाज र युगको एक पाटोको प्रतिनिधित्व गर्ने भावनाको विस्तृत पोखाइलाई बुझिन्छ ।

३.२.५ कविताको बृहत्तर रूप

कविताको बृहत्तर रूप भनेर कलात्मक वा ललित महाकाव्यभन्दा ठूला विकासशील वा आर्ष महाकाव्यलाई बुझ्नु पर्दछ । यसले सिङ्गो मानव सभ्यता र संस्कृतिको मात्र प्रतिनिधित्व नगरेर एउटा सिङ्गो युगलाई नै बोकेको हुन्छ । विशाल जातीय जीवन र संस्कृतिको महाप्रभाव स्वरूप रहेको सिङ्गो सग्लो र परिपूर्ण अनुभूतिको व्यापकतालाई यसले समेटेको हुन्छ । कविताको बृहत्तर रूप बृहत् रूपभन्दा धेरै माथि उठेको र ज्यादै फैलिएको हुन्छ । वास्तवमा यो सामुहिक रूपमा विकसित हुँदै आएको हो र अन्तिम स्रष्टा वा परिष्कर्ताका प्रतिभाका कसीमा खारिएर लिपिबद्ध भइसकेपछि भने यसको विकास अवरूद्ध हुन पुगेको हो (चापागाईं, २०५०:८) । ‘सर्गबन्ध’ कै अतिविकसित रूप कविताको बृहत्तररूप हो । यसमा युग तथा जीवन प्रवाहसंग सम्बन्धित मूल कथासँग लामा छोटा उपाख्यान पनि आवद्ध रहेका हुन्छन् । कविताको यस रूपसँग सम्बन्धित कथा र यसमा रहेको युग तथा जीवनको उत्कर्षता युगयुगसम्मको लागि प्रेरणाको स्रोत बन्दछ । यसभित्र आउने अनेक उपाख्यानहरूको वातावरण र उद्देश्य आफैँमा पूर्ण हुन्छ । हरेक उपाख्यानका प्रतिविम्वित जीवनदृष्टि आफ्नै किसिमको

हुन्छ । यसमा युगयुगका विशिष्ट प्रतिभाहरूले गरेको युगजीवनका अनुभूतिहरूको समष्टि रूप रहेको हुन्छ । आख्यानीकरणको अभिव्यापकता, संरचनाको अभिव्यापकता, उद्देश्य एवं जनदृष्टिको अभिव्यापकता तथा रसभाव चेतनाको अभिव्यापकताबाट नै यसको रूपमा निर्धारण हुन्छ (चापागाईं, २०५०: ९) । प्राचीन युग, जिन्दगानी र मानवताका संस्कृति र संस्कार तथा पुराकथात्मक बिस्तृति तथा विशाल स्मारकतुल्य यी महाकाव्यहरू मान्छेले विशिष्ट लयबद्ध भाषाले, कवितात्मक अनुभुति विस्तारले, आख्यानात्मक कवित्वले र आख्यानीकरणले प्राप्त गरेको सर्वाधिक विकसित र विशिष्ट बृहत्त संरचनाका उपज हुन् (त्रिपाठी र अन्य, २०५४: ८५) । यसरी कविताको बृहत्तर रूपले युगयुगका विराट जीवन र संस्कृतिलाई आत्मसात गर्दे सृष्टि सभ्यताको विकासलाई प्रस्तुत गर्दछ । अतः कविताको बृहत्तर रूप भन्नाले सिङ्गो सभ्यता, संस्कृति, परम्परा र एउटा युगकै प्रतिनिधि भएर रहेको, भीमकाय संरचना बोकेको, अनेक व्यक्ति(ऋषि)हरूद्वारा परिवर्तित, परिमार्जित आर्ष वा विकासनशील महाकाव्यलाई बुझ्नुपर्दछ ।

३.३ खण्डकाव्यको परिभाषा

ज्ञानविज्ञानको समष्टिरूप वाङ्मयको शाखा कालका दुई शाखा मध्ये ललितकलाको एउटा शाखाको रूपमा सहित्य पर्दछ । साहित्यका दृश्य र श्रव्य विधामध्ये श्रव्य विधा अर्न्तगत पर्ने कविता विधाको एक उपविधाको रूपमा खण्डकाव्य आउँछ । खण्डकाव्य सम्बन्धी परिभाषा वा मान्यतालाई नियाल्दै जाँदा पूर्वीय साहित्य जगतमा सुरु सुरुमा खण्डकाव्यको पृथक परिभाषा नगरे पनि काव्यकै समष्टि रूपभित्र खण्डकाव्यलाई समेटिएको पाइन्छ र काव्यको विभाजन गर्ने क्रममा खण्डकाव्य समकक्षी काव्यहरूलाई अरू नै नामले संकेत गरेको पाइन्छ । पूर्वीय साहित्य संसारमा काव्यको सैद्धान्तिक चर्चा विक्रमको दोस्रो /तेस्रो शताब्दीका आचार्य भरतमुनिबाट आरम्भ भएको हो । भरतले आफ्नो **नाट्यशास्त्र** मा विशेष गरी नाट्यकलाका बारेमा प्रकाश पारेका छन् । त्यसपछि छैंटौ शताब्दीका आचार्य भामहले साहित्य वर्गीकरणमा उल्लेख गरेको सर्गबन्ध शब्दले महाकाव्यलाई मात्रै विशेष रूपले चिनाएको छ भने खण्डकाव्यात्मक विशेष मध्यविन्दुको काव्यतर्फ उनको दृष्टि पुगेको छैन । सातौं शताब्दीका आचार्य दण्डीको साहित्य विभाजनमा पनि सर्गबन्ध काव्यको उल्लेख भए पनि महाकाव्यमै सीमित देखिन्छ अर्थात प्रायः सर्गबन्धात्मक नै हुने खण्डकाव्यले उनको वर्गीकरणमा ठाउँ पाउन सकेको छैन (अवस्थी २०४६: ५) । आठौँ शताब्दीका वामनको काव्य वर्गीकरण पनि दण्डीकै अनुरूपको छ ।

उनले दर्शाएको निबद्ध भेदभित्र महाकाव्य र खण्डकाव्य दुवै हुने मान्न सकिन्छ (अवस्थी २०४६ : ६) । आठौँ शताब्दीका उत्तरार्धका आचार्य रूद्रटले भने काव्यको चर्चा गर्दा महान् र लघु भनी प्रमुख भेदको उल्लेख गरेका छन् । खण्डकाव्य नै नाम नदिए पनि महान् काव्य भन्दा सानो अर्को रूप भनेर उनका लघुकाव्यका बारेमा प्रकाश पारेका छन् । त्यस पछि नवौं शताब्दीका आनन्दवर्द्धन र दसौँ शताब्दीका अभिनव गुप्तले कवितालाई दश श्रेणीमा विभाजन गरी काव्यको विशिष्ट वर्गीकरण गरेका छन् । उनीहरूका पर्यायबन्ध, परिकथा र खण्डकथाले कविताको मझौला आयामलाई नै इङ्गित गर्ने भएकाले तिनलाई खण्डकाव्यका निकटतम रूप मान्न सकिन्छ । चौंधौँ शताब्दीका आचार्य **साहित्यदर्पण**कार विश्वनाथले “काव्यको एकादेशको अनुकरण गर्ने काव्य नै खण्डकाव्य हो” भनी खण्डकाव्यका सम्बन्धमा स्पष्ट विचार अगाडि ल्याएका छन् ।

पाश्चात्य साहित्यको परम्परामा मुख्यतः कविता वा पद्यलाई छोटो, लामो, वढी लामो अर्थात लघु, दीर्घ, दीर्घतर गरी तीन वर्गमा बाँडिएको पाइन्छ (त्रिपाठी र अन्य २०५४: ५६) । छोटो र लघु कविता हाल प्रचलित मुक्तक वा फुटकर कविताको नजिक देखिन्छ भने त्यहाँको लामो वा दीर्घ कविता चाहिँ लघु वा खण्डकाव्यको नजिक छ र वढी लामो वा दीर्घतर कविता पूर्वीय महाकाव्य नजिक छ (त्रिपाठी र अन्य, २०५४: ५६) । यसरी खण्डकाव्य समकक्षी काव्यलाई लामो कविता भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ । पूर्वीय तथा पाश्चात्य साहित्यजगत्मा खण्डकाव्य विधालाई कुन रूपमा स्थापित गरिएको छ, त्यसलाई अलग -अलग राखेर हेर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

३.३.१ खण्डकाव्य सम्बन्धी पूर्वीय मान्यता

पूर्वीय साहित्य जगत्मा काव्यको सैद्धान्तिक चिन्तन भरतमुनिदेखि सुरु भए पनि भरतमुनि, भामह, दण्डी र वामनले खण्डकाव्यको बारेमा छुटै चर्चा नगरी काव्यकै समष्टिरूपभित्र यसलाई समेटेको पाइन्छ । आचार्य भामहले काव्यलाई वृतबन्ध र अवृतबन्ध गरी काव्यकै समष्टिरूपभित्र दुई भागमा विभाजन गरेका छन् र महाकाव्यलाई वृतबन्धमा राखेका छन् । दण्डीले पनि भामहको त्यही विभाजन र काव्य लक्षणलाई स्विकारेका छन् । दण्डी पछिका आचार्य वामनको दृष्टिकोणले पनि खण्डकाव्यलाई प्रस्ट पारेका छैनन् । रूद्रटले प्रबन्ध काव्यलाई महाकाव्य र लघुकाव्य गरी दुई भागमा विभाजन गरेर तिनका बीचमा भिन्नता देखाएका छन् । उनले चतुर्वर्गमध्ये कुनै एकको प्रस्तुति रहने

काव्यकृतिलाई लघुकाव्य भनी प्रस्ट पारेर यो अनेक रसात्मक र एक रसात्मक दुई थरी हुन्छ भनेका छन् (उपाध्याय, २०६४ : ७) । महाकाव्यभन्दा सानो लघुकाव्य हुने सङ्केत गरेर रूद्रटले सर्वप्रथम खण्डकाव्य सम्बन्धी अवधारणा प्रस्तुत गरेको मान्न सकिन्छ तापनि खण्डकाव्य संज्ञा भने उनले पनि प्रयोग गरेका छैनन् । आनन्दवर्द्धनले पद्यकाव्यलाई मुक्तक र प्रबन्ध काव्यमा विभाजन गरी प्रबन्ध काव्यका लागि सर्गबन्ध शब्दको प्रयोग गरेका छन् (आनन्दवर्धन, १९९२: ५८) । पूर्वीय साहित्यमा काव्यको विभाजन रेखा हेर्दा आनन्दवर्धन र अभिनव गुप्तको विभाजन मुख्य मानिन्छ । अभिनवगुप्तले **ध्वन्यलोकलोचन**मा आनन्दवर्धनकै विभाजनका आधारमा कविताका पूर्वश्रेणीलाई १) मुक्तक, (२) युग्मक, (३) विशेषक, (४) कलापक र (५) कुलक अनि उत्तरश्रेणीलाई (१) पर्यायबन्ध, (२) परिकथा, (३) खण्डकथा, (४) सकलकथा (५) सर्गबन्ध गरी जम्मा दशभागमा विभाजन गरेका छन् (आनन्दवर्धन, १९९२: ३५५) । कतिपय समालोचकहरूले यसैलाई विस्तार गरी एक श्लोके कवितालाई मुक्तक, दुई श्लोके यूग्मक, तीनश्लोके तारावली, आठ श्लोके भुवनावली, नौ श्लोके रचनावली र सर्गबन्धका परिकथा, खण्डकथा, सकलकथा, अनि सर्गबन्धका बृहत्त र बृहत्तर गरी जम्मा कविताका पन्ध्र श्रेणीसम्म विभाजन गरेका छन् । उपर्युक्त काव्यका भेदहरूको व्याख्या गर्ने क्रममा टीकाकार अभिनव गुप्तले प्रत्येक भेदको छुट्टाछुट्टै परिभाषा गरेका छन् । अन्य पद्यसँग असम्बद्ध र स्वतन्त्र रूपले अर्थबोध गराउन सक्षम मुक्तक हो यसरी नै दुई श्लोकमा भाव व्यक्त भएको र एउटै क्रियापदको प्रयोग भएको युग्मक, त्रिपद्यात्मक रचना विशेषक, चतुष्पद्यात्मक रचना कलापक र पाँच पद्यको रचना कुलक हो ।

प्रबन्धकाव्यमा पर्ने कविताका पाँच उत्तरश्रेणीको परिभाषा गर्दै अभिनव गुप्तले यसरी चिनाएका छन् 'वसन्त आदि कुनै एक विषयको वर्णन हुने प्रबन्धात्मक रचना पर्यायबन्ध हो' भने परिकथा धर्म आदि कुनै एक पुरूषार्थको उपदेशका उद्देश्यबाट रचिने विचित्र किसिमका अनेकौ वृत्तान्तको वर्णन गरिने काव्य हो । सकल कथा सवै कथाहरूको फलपर्यन्तको वृतान्त रहने वर्णनात्मक काव्य हो । सर्गसर्गमा बाँधिएको काव्य सर्गबन्ध हो । सिङ्गो कथाको एक खण्डीय वर्णन भएको रचना खण्डकाव्य हो । सिङ्गो कथाको एक खण्डलाई प्रस्तुत गर्ने काव्य भएकाले यसमा आख्यान त हुन्छ नै साथै कवितातत्त्व पनि आख्यान जत्तिकै प्रवल हुन्छ । कथाखण्डलाई कवितात्मक बनाएर प्रस्तुत गरिने भएकाले यसमा कविता तत्त्व र कथातत्त्वको समुचित सन्तुलन भएको हुन्छ । यस आधारमा खण्डकथालाई खण्डकाव्यका रूपमा लिन सकिन्छ । खण्डकाव्यमा जस्तै खण्डकथामा पनि कुनै एक रसलाई परिपाक अवस्थामा

पुऱ्याइएको हुन्छ । रसानुकुल पदसङ्घटनाको प्रयोग खण्डकाव्यमा गरिएको हुन्छ । यसरी आचार्य आनन्दवर्धनको काव्यको विभाजन र लोचनकार अभिनव गुप्तको व्याख्यालाई हेर्दा प्रबन्धकाव्य भित्र पर्ने खण्डकथाले नै खण्डकाव्यलाई सङ्केत गरेको बुझिन्छ । सिङ्गो कथाको एउटा खण्ड वा एउटा घटना प्रस्तुत गरिने हुनाले यस भित्र आख्यान भएपनि कविता पनि त्यत्तिकै प्रवल रूपमा रहेको हुन्छ । खण्डकाव्यमा कविता र आख्यानको सन्तुलन हुने हुनाले र खण्डकथामा पनि सोही कार्य अथवा कथातत्त्व र कवितातत्त्वको समुचित सन्तुलन हुने हुनाले नै खण्डकथा भन्नु नै खण्डकाव्य हो भन्न सकिन्छ ।

खण्डकाव्यलाई खण्डकाव्यकै पारिभाषिक नाम दिएर सैद्धान्तिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रथम आचार्य विश्वनाथ हुन् । यिनले काव्यलाई चार भागमा विभाजन गरेका छन् । ती १.काव्य २. कोषकाव्य ३. खण्डकाव्य ४. महाकाव्य हुन् । विश्वनाथका अनुसार काव्यमा सर्गबन्द्धता र पञ्चसन्धि अनिवार्य नरहेपनि एकान्विति अनिवार्य हुन्छ । परस्परमा स्वतन्त्र अस्तित्त्व भएका पद्यहरूको सङ्ग्रहलाई उनी कोषकाव्य भन्दछन् भने सर्गबन्द्ध र पञ्चसन्धियुक्त महान् रचनालाई महाकाव्य भन्दछन् । खण्डकाव्यको परिभाषा दिदै विश्वनाथ भन्छन्, “खण्डकाव्यं भवेत्काव्यस्यैकदेशानुसारि च” । अर्थात् “काव्यको एकादेशको अनुसरण गर्ने रचना खण्डकाव्य हो ।” यस परिभाषालाई हेर्दा जीवनका अनेकौं मोडहरूको चित्रण महाकाव्यमा गरिन्छ भने एउटा मात्र मोडको चित्रण खण्डकाव्यमा हुन्छ । कथावस्तुको लघुता र उद्देश्यको सीमाभित्र रहनुपर्ने भएकाले खण्डकाव्यले बृहतरूप लिन सक्दैन । खण्डकाव्यमा चतुर्वर्गमध्ये एकलाई उद्देश्यका रूपमा लिई एउटालाई परिपाकमा पुऱ्याइएको हुन्छ ।

पूर्वीय साहित्यमा देखापरेका खण्डकाव्यसम्बन्धी मान्यताको निचोडमा प्रमुख आचार्यहरूले खण्डकाव्यसम्बन्धी दिएका परिभाषालाई सङ्क्षेपमा राख्नु सान्दर्भिक हुने भएकाले यहाँ क्रमश : प्रस्तुत गरिएको छ : -

धर्मार्थकाममोक्षको अभिव्यक्ति भएको महान् र यी मध्ये कुनै एकको मात्र अभिव्यक्ति भएको लघु (काव्य) हो (अवस्थी,२०६४:३०) ।

-रूद्रट

सिङ्गो कथाको एक खण्डीय वर्णन भएको रचना खण्डकथा हो (अवस्थी,२०६४:३१) ।

-अभिनव गुप्त

काव्यको एकादेशको अनुकरण गर्ने रचना खण्डकाव्य हो (अवस्थी,२०६४:३१) ।

-विश्वनाथ

यसरी पूर्वीय साहित्यजगत्मा देखापरेका खण्डकाव्यसम्बन्धी सम्पूर्ण परिभाषालाई हेर्दा एकान्वितिपूर्ण कविता भएको, पञ्चसन्धिका सम्पूर्ण सन्धिहरू नभए पनि एउटा सन्धिलाई मुख्य आधार मानेर एउटा रसलाई परिपाकमा पुऱ्याइएको र सर्गविहीन वा स्वल्पसर्गयुक्त जीवनको एक खण्डको चित्रण गरिएको पूर्ण रचनालाई खण्डकाव्य भन्न सकिन्छ ।

३.३.२ खण्डकाव्य सम्बन्धी पाश्चात्य मान्यता

पूर्वको झैं साहित्यिक परिचर्चाको लामो इतिहास रहेको पाश्चात्य साहित्यमा कविताका केही भेदहरूको चर्चा पाइन्छ । पूर्वमा साहित्यको आत्मभुत रस वेदमै भेटिएझैं पश्चिममा कवितासम्बन्धी चर्चा होमरमै पाइन्छ (त्रिपाठी, २०५०: ३) । होमरदेखि प्रारम्भ भएर आज एक्काइसौं शताब्दीको उत्तरआधुनिक युगसम्म आइपुग्दा पनि पाश्चात्य साहित्यमा खण्डकाव्य नामको कुनै विधाको चर्चा भएको पाइदैन । पाश्चात्य जगत्मा कवितालाई फुटकर र बृहतरूप गरी दुई वर्गमा मात्र विभाजित गरेको पाइन्छ । अङ्ग्रेजी साहित्यमा भने चसरदेखि काव्य लेखन परम्परा सुरू भएको छ । पाशचात्य साहित्यमा कवितालाई मुख्य दुई भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ (अवस्थी, २०६४:९) : -

क) विषयी (कवि) प्रधान/व्यक्ति परक कविता

ख) विषय प्रधान/वस्तुपरक/आख्यानात्मक कविता

विषयीप्रधान कविताका आफ्नै दु:ख, सुख, आँसु, हाँसो, विचार, अनुभव, भोगाई जस्ता कुराहरू पोखिएको हुन्छ । यसमा पनि १. चतुर्दशपदी कविता २. गीति कविता ३. सम्बोधन गीत ४. शोककाव्य ५. प्रकृति काव्य ६. वर्णनात्मक कविता जस्ता भेदहरू पाइन्छन् । विषयप्रधान कविता मुख्यत : आख्यानात्मक कविता र नाट्यात्मक कविता गरी दुई उपभेदमा विभक्त हुदै यी दुई उपभेदका पनि अरू हाँगाविगामा झाङ्गिएको छ (अवस्थी, २०६४:९) । यस्ता विषयप्रधान कवितामा कवि स्वयम् कविताको विषयवस्तु नबन्ने भएकाले यो निर्वैयक्तिक रहेको हुन्छ । विषयप्रधान कविताका १.गाथा, २.रोमाञ्चकाव्य, ३.उपहास काव्य, ४.नाट्यकाव्य, ५.लामो आख्यानात्मक कविता जस्ता हाँगाविगाहरू पाइन्छन् । महादेव अवस्थीले यस्ता विषयप्रधान नाट्य गीत, नाट्य गाथा, नाट्यात्मक मनोवादको पनि उल्लेख गरेका छन् (अवस्थी, २०६४ : ९) ।

माथि उल्लेख गरिएको विषयप्रधान कवितामा पर्ने चतुर्दशपदी कविता आठ र छ हरफका दुई अनुच्छेदमा विभक्त गीतिकविता हो । दोस्रो गीतिकविता चाहिँ लयात्मकतालाई विशेष जोड दिएको हुन्छ र यसमा शोकगीत, व्यङ्ग्यगीत, प्रणयगीत, स्तुतिगीत, सम्बोधनगीत, राष्ट्रियगीत, हर्षगीत जस्ता भेदहरू पाइन्छ । तेस्रो सम्बोधन गीतचाहिँ कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई सम्बोधन गरेर निश्चित उद्देश्यमा आधारित भई लेखेको हुन्छ र विषय र भावलाई स्पष्ट पार्न कथ्य र शील्पमा क्रमबद्ध प्रस्तुति गरिन्छ । चौंथो शोककाव्य बहादुरी, दुःख, शोक, आदिमा आधारित पूर्ण सचेत उत्तेजना र अनुभुति प्रकट भएको कविता हो, यो कसैको मृत्यु र वेदनालाई लिएर लेखिन्छ । शोकानुभुतिको अभिव्यक्तिले कविताको मझौला रूपसम्मको आकार प्रकार लिएपछि त्यो शोककाव्य बन्दछ (अवस्थी, २०६४: ४४) । प्रकृतिकाव्यमा प्रकृतिको सजीव वर्णन हुन्छ र प्रकृतिमा रमाउने गाउँले जीवनको दृष्यको मनमोहक ढङ्गले चित्रण गरिएको हुन्छ भने वर्णनात्मक कवितामा कविले कुनै विषयलाई अभिधात्मक वा व्यङ्ग्यात्मक ढङ्गमा सविस्तार वर्णन गरेको हुन्छ ।

यसरी नै विषय प्रधान कवितामा पर्ने 'गाथा' लोकलयमा आधारित हुन्छ । पाश्चात्य जगत्मा लोकगाथाको निकै लामो परम्परा छ र त्यहाँको प्राचीन लोकजीवनको अत्यन्त स्वाभाविक चित्रण ती लोकगाथामा भेटिन्छ (अवस्थी २०६४: ४४) । प्राचीन गाथाहरूलाई अध्ययन गर्दा यसलाई हामी खण्डकाव्यको नजिक पाउछौं तर यसमा कथातत्त्वको प्रवलता र कविता तत्त्वको दुर्बलता हुन्छ । आकार प्रकारका दृष्टिले भने ती खण्डकाव्यका समकक्षी देखिन्छन् । 'रोमान्चक काव्य' अङ्ग्रेजी साहित्यको मध्यकालीन साहित्यको उपज हो । यो यथार्थभन्दा धेरै कल्पनात्मक उडानमा आधारित हुने हुनाले यसमा काव्यतत्त्वको दुर्बलता र कथात्मकताको प्रबलता हुन्छ । यो केवल प्रसिद्ध कथाको पद्यात्मक प्रस्तुति हो । यो यथार्थभन्दा धेरै कल्पनाको उडानमा आधारित हुने हुनाले यसमा काव्यतत्त्वको दुर्बलता र कथातत्त्वको प्रबलता हुन्छ । यो केवल प्रसिद्ध कथाको पद्यात्मक प्रस्तुति हो । 'उपहास काव्य' क्षुद्र विषयको उच्च वर्णन गरिएको काव्य हो । यसमा कथानकको न्यूनता र काव्यात्मकताको अधिकता पाइन्छ । अर्को नाट्यकाव्यमा चाहिँ केवल नायकको पराक्रमलाई नाटकीय ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको हुन्छ र नाटकीय विषयवस्तुलाई काव्यात्मक कलाले सिङ्गारिएको हुन्छ (नेपाल, २०५६: १८) ।

वास्तवमा पाश्चात्य जगत्मा वर्डस्वर्थ र कलरिजको 'गीतिमय गाथा ' (लिरिकल व्यालेड १७९८) नै खण्डकाव्यको पहिलो नमुना हो । यसै क्रममा विकसित भएका शोककाव्य, गोपकाव्य, आख्यानात्मक कविता पनि खण्डकाव्यकै समकक्षी विधाका रूपमा देखापरेका छन् । यसरी पाश्चात्य साहित्यमा

देखिएका साहित्यिक काव्यात्मक रचनाहरूलाई हेर्दा स्पष्टरूपमा खण्डकाव्यको नाममा कुनै पनि कृति पाइँदैनन् तर पनि खण्डकाव्यकै धरातलमा लेखिएका गाथा, आख्यानात्मक कविता, रोमाञ्चकाव्य, गोपकाव्य, शोककाव्य जस्ता काव्यकृतिहरूमा संरचनात्मक र आख्यानात्मक दुवै दृष्टिले खण्डकाव्यको आाभास भने अवश्य पनि पाउन सकिन्छ ।

बीसौं शताब्दीको प्रयोगवादी युगमा कविताको एक विधाका रूपमा लामो कविताको विकास भएको पाइन्छ । यसलाई कतिपय खण्डकाव्यको अर्को रूप र कसैले खण्डकाव्य समकक्षी काव्य मानेका छन् । कवितामा आख्यानलाई समाविष्ट गरिएको संरचनात्मक रूपमा फुटकर कविताभन्दा केही विस्तृत अकार प्रकार भएको कवितात्मक रचनालाई लामो कविता भनिन्छ । यसको आकार प्रकारलाई हेर्दा यसलाई यसलाई कविताको मझौला रूपमा राख्न सकिन्छ । अवचेतन मनका अमूर्त प्रवाहहरूलाई कवितामा विशृङ्खलित रूपमा अभिव्यक्ति गर्दा निर्मित लामो आकार प्रकारको कवितालाई नै लामो कविता भनिएको हो । यसमा खण्डकाव्यमा जस्तो आख्यानको संयमित पोखाई नभइ अवचेतनका अनुभूतिहरूको अव्यवस्थित प्रस्तुति हुन्छ । खण्डकाव्यमा आख्यानलाई अँगाल्दा एकान्विति प्रदान गर्न एउटा केन्द्रीय भावलाई आधार मानिएको हुन्छ तर यसमा न एकान्वितिको ख्याल गरिन्छ न त केन्द्रीय भावको नै (कोइराला, २०६३: ३४) । यसमा केवल पूर्वापर प्रसंङ्गरहित आख्यानचूर्णकहरूको प्रयोग गरिन्छ र भाषागत सङ्गठनलाई पनि ध्यान नदिई तोडफोड र भाँचकुच गरी भाषाको प्रयोग गरिन्छ । यसरी लामो कविता खण्डकाव्यभन्दा भिन्न स्वतन्त्र अस्तित्त्व र पहिचान भएको रचना भए पनि यी दुवै खण्डकाव्य र लामो कविता काविताको मझौला रूपभित्र पर्दछ ।

पाश्चात्य साहित्यपरम्परामा प्राचीन रोमदेखि आधुनिक युरोपसम्म देखापरेका उपयुक्त विभिन्न काव्यरूपहरू पाइए पनि खण्डकाव्यकै नामले चाहिँ कुनै पनि कृति प्रकाशनमा आएको पाइँदैन । खण्डकाव्य जस्ता कृतिहरू अङ्ग साहित्यमा प्रकथनात्मक काव्यअन्तर्गत पर्दछन् ।

३.२.३ नेपाली साहित्यकार/समालोचकका दृष्टिमा खण्डकाव्य

नेपालमा लघुकाव्य लेखन दुई सय वर्ष अघिदेखि हुँदै आएको भए पनि लघुकाव्य वा खण्डकाव्य सम्बन्धी शास्त्रीय अवधारणा भने विधा सिद्धान्तका लेखक पण्डितराज सोमनाथ सिग्द्यालको **साहित्य प्रदीप** (२०१५) देखि प्रकाशनमा आएको हो (उपाध्ययाय, २०६४: १३) र अहिलेसम्म पनि यो समय-

समयमा विभिन्न विद्वान्हरूका कलमबाट विभिन्न रूपमा बाहिर आएकै छ । नेपाली साहित्यकार तथा समालोचकहरूले प्रस्तुत गरेका खण्डकाव्यको केही परिभाषालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छः -

काव्यको एक टुक्रा जस्तो छोटो कथानक लिएर शृङ्खलित रूपमा बीचैबाट उठेर बीचैमा टुङ्गिएको सर्गबन्धन, सन्धिवन्दनहरू नभएको छोटो काव्यलाई खण्डकाव्य भनिन्छ (अवस्थी,२०६४:३०)।

-सोमनाथ सिग्द्याल

कविताको विविध विस्तृत रूप नै काव्य हो । यहाँ एक भावले भावलाई प्रेरित र अनेकन भाव प्रवाह रूपमा वहन थाल्दछ । यहाँ निर्झरले खोलालाई बोलाउँछ -लघुकाव्य बन्छन्, खोलाले नदीलाई बोलाउँछ -ललित महाकाव्य बन्छन्, नदीले सागरलाई बोलाउँछ बृहदाकार महाकाव्य बन्छन् । (अवस्थी,२०६४:३०)

-माधवप्रसाद घिमिरे

खण्डकाव्यमा जीवनको एक अंश विशेषको झलक प्रस्तुत गरिन्छ । यसमा एउटै सीमित कालखण्डका वा अल्प अवधिमा घटित एउटै घटना, एउटै चरित्र र एउटै प्रभाव उपस्थित गरिन्छ । यसमा एउटै रसको अभिव्यक्ति एउटै छन्दमा गरिनु अपेक्षित छ । (उपाध्याय, २०४९:७८)

-केशव प्रसाद उपाध्याय

खण्डकाव्यमा मानसिक तीव्रता हुन्छ । कथामा गत्यात्मकता हुन्छ र वर्णन तथा विश्लेषणमा सीमितता हुन्छ । यसमा मानवजीवनको एक पक्षको चित्रण, एउटा तथ्यको उद्घाटन, एउटा यथार्थको विश्लेषण हुन्छ । (थापा, २०३६:५७)

-मोहनहिमांशु थापा

कविताहरूमा पूर्वापर सम्बन्ध, एकान्विति अथवा कथात्मकता भए पनि खण्डकाव्य एक रसात्मक, एक तथ्य परक द्रुतगामी सानो काव्यकृति हो । (पोखरेल, २०४९:१२६)

-भानुभक्त पोखरेल

खण्डकाव्यलाई कविता विधाको त्यस्तो मझौला आयामको उपविधागत भेद भनिन्छ जसमा कुनै आख्यानलाई अँगाली र नअँगाली जीवनजगत्को एक अंश वा भागलाई अन्वितिपूर्वक वद्ध वा मुक्त भाषिक लयविधानका माध्यमबाट कथन गरी संरचित गरिन्छ । (त्रिपाठी,२०६०:५६)

-वासुदेव त्रिपाठी

खण्डकाव्य कविताका लघु वा फुतकर रूप र बृहत् वा महाकाव्य बीचमा अवस्थित मझौला किसिमको आयाम भएको त्यस्तो रूप हो जसमा जीवनका अंशविशेषको आख्यानात्मक वा आख्याननिरपेक्ष भाषिक कवितात्मक अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ । (अवस्थी,२०६४:३०)

-महादेव अवस्थी

माथि उल्लिखित पूर्वीय, पाश्चात्य मान्यता र नेपाली साहित्यकार समालोचकहरूमा समग्र खण्डकाव्यसम्बन्धी मान्यता र परिभाषालाई हेर्दा सम्पूर्ण परिभाषाहरूले विश्वनाथकै परिभाषालाई प्रकारान्तरले दोहोऱ्याउने काम गरेका छन् । खण्डकाव्यको विशिष्ट, पूर्व र सार्वभौम परिभाषाको किटान नगरिएको भए पनि आरम्भदेखि परिणामसम्म कथाको एकान्विति रहेको,सानो आकारको एउटै घटना, एकै रसको प्रधानता रहेको र आफैँमा पूर्ण भएको कविताको मझौला रूपको एक विधा खण्डकाव्य हो भन्न सकिन्छ ।

३.४ खण्डकाव्यका तत्त्वहरू

खण्डकाव्यका तत्त्व भन्नाले खण्डकाव्यका आवश्यक अङ्ग/अवयव/घटक भन्ने बुझिन्छ । के कस्ता अवयवहरूको समायोजनबाट खण्डकाव्यात्मक कृतिको रचना पूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा खण्डकाव्यका तत्त्वका सन्दर्भमा चर्चा हुने गरेको पाइन्छ । साहित्यका अन्य विधाझैं खण्डकाव्य कविता विधा अन्तर्गतकै एक उपविधा भए पनि कविताका तत्त्वमा पर्ने तत्त्वमात्र यसमा नभएर यो एक प्रबन्धकाव्य पनि भएकाले यसका केही फरक किसिमका तत्त्वहरू हुनु स्वभाविकै हो । साहित्यको विकासका क्रममा देखापरेका विभिन्न समयका विभिन्न विद्वान्हरूका खण्डकाव्यका तत्त्व विषयक विचारहरू एक आपसमा हुबहु नमिले पनि अधिकांशतः मिल्दाजुल्दा देखिन्छन् । विश्वनाथदेखि हालसम्मका खण्डकाव्य सम्बन्धी परिभाषा र वर्तमानको खण्डकाव्य स्वरूपलाइ दृष्टि दिँदा यसका मुख्य तत्त्व निम्नानुसार देखापर्दछन् -

३.४.१ कथावस्तु

पात्रद्वारा गरिने कार्य कथावस्तु हो । कथावस्तुले घटनाको क्रमिकतालाई देखाउँदछ । संस्कृत साहित्यमा इतिहास वा जनमानसमा लोकप्रियता प्राप्त गरेको कथालाई कथावस्तुको रूपमा लिइएको छ

(थापा, २०५० : ५८) । कार्यकारण श्रृङ्खलामा आवद्ध कथानक कथावस्तु रहनु आवश्यक छ । प्रबन्धकाव्यमा आख्यानको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहुन्छ । आख्यानभित्र कथावस्तु सम्बद्ध हुने भएकाले खण्डकाव्यको महत्त्वपूर्ण तत्त्व कथावस्तु हो । खण्डकाव्यको मुख्य घटनाभित्र कार्यकारणका रूपमा अन्य सूक्ष्म घटनाहरू आउन सक्छन् तर कथावस्तुमा नचाहिने घटनाको समायोजन हुनुहुँदैन । खण्डकाव्यमा शृङ्खलित कथावस्तु रहनु आवश्यक हुन्छ ।

३.४.२ चरित्र/पात्र

कथावस्तुलाई गतिशील बनाउने काम पात्रले गर्छ । कथानकको कार्य पात्रद्वारा गरिने हुनाले कथानकका सम्पूर्ण घटना र कार्य पात्रमा निहित हुन्छ । चरित्र त्यो माध्यम हो जसको आधारमा कुनै घटनाको कल्पना गरी यथार्थ प्रस्तुतिकरणको प्रयास गरिन्छ (उपाध्याय, २०४९ : ११३) । कथानक र पात्रका बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुने हुनाले पात्रका अभावमा कथानकको कल्पना गर्न सकिँदैन । पात्र नभए कथावस्तुपनि अधुरो रहुन्छ । खण्डकाव्यको सफलताका लागि पात्रको सशक्तता, जीवन्तता र संवेद्यता जस्ता कुराहरूको अहम् भूमिका रहन्छ । कथावस्तुलाई प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म डोऱ्याएर लैजाने काम पनि पात्रबाट गरिन्छ । कथावस्तुलाई गति प्रदान गर्न पनि पात्रकै आवश्यकता पर्दछ । पात्रका वौद्धिक लक्षण निरूपणद्वारा व्यक्तिगत र एक -अर्का देखि भिन्न तुल्याए पनि ती आ- आफ्नै वर्गका प्रतिनिधि बनेका हुन्छन् ।

खण्डकाव्यलाई काव्यत्व प्रदान गर्ने कथावस्तुपछिको अर्को तत्त्व चरित्र भएकाले यसका पात्र सशक्त, जीवन्त र संवेद्य हुनुपर्दछ । खण्डकाव्यमा नायक वा नायिकाको प्रमुख भूमिका रहने गरी व्यवस्था हुन सक्छ । यी वाहेक अन्य सहनायक-नायिका तथा प्रतिनायक -नायिका र अरू पात्रहरूको पनि व्यवस्था हुनसक्छ तर यिनीहरूलाई मुख्य चरित्रकै सेरोफेरोमा चित्रण गर्नु पर्दछ । मोहनराज शर्माले पात्रलाई अझ सूक्ष्म र कलात्मक पाराले प्रस्तुत गर्नुपर्ने कुरा बताएका छन् । उनका अनुसार चरित्रलाई लिङ्गका आधारमा पुरुष र स्त्री, कार्यका आधारमा प्रमुख र सहायक, प्रवृतिका आधारमा अनुकुल र प्रतिकूल, जीवन चेतनाका आधारमा व्यक्तिगत र वर्गगत, स्वभावका आधारमा गतिशील र गतिहीन, आसन्नताका आधारमा मञ्चीय र नेपथ्यीय तथा आवद्वताका आधारमा वद्ध र मुक्त गरी विभिन्न किसिमका देखाइएको छ । खण्डकाव्यले मुख्य चरित्रको जीवनको एकखण्डको मात्र पूर्ण अभिव्यक्ति गर्न नसक्ने भएकाले खण्डकाव्यमा अनावश्यक पात्रहरूको घुइँचो हुनु हुँदैन ।

३.४.३ देश, काल र वातावरण

पात्रले भोगेका जीवनजगत्का समग्रताको चित्रण गर्ने भावभूमि नै परिवेश हो । परिवेश भनेको देश, काल, वातावरण हो । यसलाई कसैले कार्यपिठीका पनि भनेका छन् । परिवेश खण्डकाव्यमा घटना घट्ने स्थान, समय र त्यसबाट पाठकमा उत्पन्न हुने मानसिक प्रभाव समेत हो (उपाध्याय, २०४९ : ११३)। पात्रको व्यक्तित्व, पारिवारिक पृष्ठभूमि, समाज, सामाजिक परम्परा, प्रकृति, ऋतु र अन्य भौगोलिक विशेषतालाई लिएर पात्रका क्रियाकलाप, घटनाको पृष्ठभूमि, भाषा-भाषिका, व्यक्ति बोली सबै कुरा परिवेशद्वारा प्रभावित हुन्छन् (भट्टराई, २०५७: ४१) । खण्डकाव्यमा आवश्यकता अनुसार स्वभाविक परिवेशको उपयोग गरिन्छ । कथावस्तु र पात्रको प्रयोगअनुसार परिवेशको चित्रण गरिन्छ । आख्यानात्मक खण्डकाव्यका लागि कथा, पात्र र परिवेशको सन्तुलन आवश्यक हुन्छ ।

३.४.४ मूल भाव/विचार

खण्डकाव्यमा अनेक भावहरू प्रयोग गरिन्छ । खण्डकाव्यमा जीवनजगत्मा रहेका विभिन्न भावहरूमध्ये कुनै एक भावलाई केन्द्रित भावको रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । पूर्वीय साहित्य सिद्धान्तअनुसारको कुनै पनि कृतिमा रति, हास, शोक, उत्साह, भय आदि स्थायी भावहरूमध्ये एउटालाई केन्द्रीय भावका रूपमा राखिन्छ भने अन्य लज्जा, मोह, जडताजस्ता भावहरूलाई केन्द्रीय भावको पुष्टिका लागि प्रयोग गरिन्छ (न्यौपाने, २०५९: २३)। विभिन्न भावहरूबाट कृतिमा प्रयुक्त मुख्य रस परिपाकमा पुग्दछ र पाठकलाई रसानुभूति प्राप्त हुन्छ । कृतिमा रहेको केन्द्रीय भाव आकर्षक हुनुपर्छ किनकि त्यस्तो काव्यको काव्यात्मक मूल्य बढ्छ । खण्डकाव्यमा काव्यात्मक गुणलाई स्तरीय पार्न अनेकौं सञ्चारी भावको समेत संयोजन गरिएको हुन्छ ।

३.४.५ छन्द र लय

लय भनेको सङ्गीतको आरोह-अवरोहको क्रम हो । खण्डकाव्यमा लय भनेको वर्ण वा पङ्क्तिपुञ्जहरूको आरोह-अवरोहको क्रम भन्ने हुन्छ । लय शब्दले खण्डकाव्यमा वर्ण, पङ्क्ति, पाउ, श्लोक, पङ्क्तिपूञ्जमा प्रयुक्त गति, यति, विराम, आघात आदिको परस्परको क्रमबाट उत्पन्न श्रुतिरमणीयता हो । लयले कवितालाई अरू तत्त्वबाट छुट्याउँछ । खण्डकाव्य पनि कविताकै उपविधा

भएकाले यसमा लयको विशिष्ट भूमिका हुन्छ । सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै लयको प्रयोग गरिएको हुन्छ । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त लयढाँचा, बद्धलय र मुक्त लय गरी मुख्यतः दुई किसिमका छन् । लयलाई छन्द पनि भनिन्छ । बद्धलयका वर्णमात्रिक छन्द, मात्रिक छन्द र वार्णिक छन्द गरी तीन प्रकार छन् । मुक्त लय एकै प्रकारको हुन्छ । खण्डकाव्यमा यी चारैवटा छन्दको प्रयोग हुन्छ । मुक्तलय वा मुक्त छन्दको प्रयोग भएका खण्डकाव्यमा श्लोक वा अनुच्छेद नछुट्टिई निरन्तरित पङ्क्ति प्रवाहको पनि प्रयोग हुने गर्दछ । मुक्तलयका अनेक भेद छन् । मुक्तलय कविस्वभावअनुसार फरकफरक हुने भएकाले यसलाई गद्य कवितात्मक लय, छन्द पनि भनिएको हो । गद्य कवितात्मकलयमा आन्तरिक लय प्रबल हुन्छ । मुक्तलयमा कवि चातुर्यले अक्षर, वर्ण, शब्द, पदावलीको रखाइक्रममा विशेष लय उत्पन्न भएको हुन्छ । बद्ध लय भने पद्यप्रधान हुने भएकाले यसमा आन्तरिक र बाह्य दुवै लयप्रधान हुन्छ ।

३.५.६ बिम्ब र प्रतीक

बिम्ब भनेको शब्दचित्र हो । यसरी कुनै चीजको प्रतिनिधित्व गर्ने मानसिक प्रतिच्छाया नै बिम्ब हो । खण्डकाव्यमा कथन गरिएको मुख्य भावविचारकै सहचर छायाजस्तो भई आउने अर्को अर्थलाई विम्ब भनिन्छ । कविले जीवनजगत्का विभिन्न ठाउँबाट विभिन्न सामग्री टिपी खण्डकाव्यमा प्रयोग गरेको हुन्छ । विम्बले समस्याकथनभन्दा विशिष्ट अर्थ दिन्छ । विम्बले खण्डकाव्यमा विशिष्ट सौन्दर्यसम्बर्धन गरेको हुन्छ । यसरी हेर्दा विम्बहरूको सामूहिक रूप वा समूहलाई विम्बविधान भनिन्छ ।

प्रतीक भनेको सङ्केत हो । कुनै चीजलाई प्रतिनिधित्व गर्ने सजीव वा निर्जीव वस्तुलाई प्रतीक भनिन्छ । खण्डकाव्यमा कुनै पनि मूर्त वस्तुको प्रयोगद्वारा अमूर्त गुण वा भावको उल्लेख गरिएको हुनुपर्छ । खण्डकाव्यमा प्रयुक्त प्रतीकले वस्तु वा घटना जसले सामान्य वा सोझो अर्थ नबुझाएर त्यसभन्दा निकै परेको अर्थ बुझाउँछ भने त्यस्तो वस्तु वा घटना प्रतीक भएर आएको हुन्छ । खण्डकाव्यमा रचनाकारले आफ्ना मनोभाव वा मनोविम्ब वा दर्शनलाई प्रतीकका माध्यमबाट व्यक्त गर्दछ । प्रतीकविधानबाट नै काव्यात्मक उच्चता बढ्दछ । प्रतीक अमूर्त हुन्छ । खण्डकाव्यमा शब्द, पद, पदावली, वाक्य र अनुच्छेदका रूपमा आउँछन् ।

३.४.७ सर्ग योजना

सर्ग खण्डकाव्यको संरचना वा वनोट हो । सर्ग खण्डकाव्यको ऐच्छिक तत्त्व हो तापनि रचनाकारले आफ्ना भाव वा अनुभूतिलाई सुसङ्गठित र पाठकका लागि सरल र बोधगम्य बनाउन सर्गको आयोजना गरेको हुन्छ । कृतिको आकारप्रकार अथवा आयाम नै सर्ग हो । खण्डकाव्यमा सर्ग सङ्ख्या यति नै हुन्छ भनेर किटान गरिएको पाइँदैन तर कृतिकारले आफ्नो विचारलाई सुगठित अभिव्यक्ति दिन सर्ग वा खण्ड विभाजन गरेको हुन्छ ।

३.४.८ कथन पद्धति

खण्डकाव्यको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व कथनपद्धति हो । काव्यको सम्पूर्ण भाषा कथनपद्धतिमा आधारित हुन्छ । खण्डकाव्यमा कथनपद्धति दुई तरिकाबाट प्रयुक्त हुन्छ- क) कविप्रौढोक्ति र ख) कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्ति । कवि स्वयम् खण्डकाव्यमा उभिएर आफ्ना भावना, विचार र धारणा अभिव्यक्ति गरे त्यो कविप्रौढोक्ति कथन हुन्छ भने कविले आफ्ना विचार, दृष्टिकोण र जीवनदृष्टिलाई अर्कै कुनै पात्रका माध्यमबाट व्यक्त गराएमा त्यो कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति कथन हुन्छ (अवस्थी, २०६४ : ६५)। यी दुवैलाई क्रमशः प्रथम पुरुषात्मक कथनपद्धति र तृतीय पुरूषात्मक कथन पद्धति पनि भनिन्छ ।

३.४.९ अलङ्कार

अलङ्कार साहित्यको गहना हो । अलङ्कारले साहित्यमा उक्तिवैचित्र्य र चमत्कार उत्पन्न गर्छ । यसले साहित्यिक रचनालाई आकर्षक, सौन्दर्यपूर्ण प्रभावशाली बनाउँछ । अलङ्कारले काव्यको आन्तरिक संरचनालाई सबल बनाउँछ । काव्यमा प्रयोग हुने अलङ्कारहरू शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । दुवै खाले अलङ्कारको सुनियोजित योजनामा काव्य संरचित हुने भएकाले खण्डकाव्यको रचनामा अलङ्कारको प्रयोग आवश्यक हुन्छ । तसर्थ खण्डकाव्यका लागि अलङ्कारको विशिष्ट स्थान रहेको छ । एवम् अलङ्कार विधान एक महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा रहेको छ ।

३.४.१० भाषाशैली

खण्डकाव्यको भाव वा विचारको अभिव्यक्ति दिने माध्यम भाषा हो र भाषिक अभिव्यक्तिको तरिका शैली हो । खण्डकाव्य भाषाका भाध्यमबाट मात्र व्यक्तिन्छ । काव्यका विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदि सम्पूर्ण पक्षहरू भाषाकै माध्यमबाट प्रकट हुन्छन् । काम गर्ने तरिका, काम गराइको ढाँचा, परिपाटी आदि शैली हो । शैली भाषा प्रयोगमा साधनमात्र भएपनि साहित्यिक कृतिमा शेलीको आफ्नै किसिमको महत्त्व रहेको हुन्छ । भाषा र शैलीबीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । खण्डकाव्यमा सरल, सहज, सरस भाषा तथा समस्त शैलीको प्रयोग हुनुपर्छ । खण्डकाव्यमा भाषिक लयात्मकताको निम्ति शास्त्रीय छन्द, मुक्त छन्द र लोकलयको पनि प्रयोग हुनसक्छ (थापा, २०५०: ५६) । स्वाभाविक र गतिमय भाषाको सरल र आलङ्कारिक प्रयोगबाट उत्पन्न हुने वैशिष्ट्य नै शैली हो । वर्ण, पद, पङ्क्ति जस्ता भाषिक एकाइको छनौट नै खण्डकाव्यको भाषाशैली हो । भाषाका शब्दहरूको स्रोत तत्सम, तद्भव, र आगन्तुक जस्ता पक्षहरूको छनौट पनि भाषाशैली अन्तर्गत गरिन्छ । केन्द्रीय कथ्यको अभिव्यक्ति दिनका लागि भाषाशैलीकै आवश्यकता हुने भएकाले पनि खण्डकाव्यको महत्त्वपूर्ण तत्त्व भाषाशैली हो ।

३.५ शीर्षक विधान

कुनै पनि कृतिको पहिलो परिचायक शीर्षक नै भएकाले कुनै पनि कृतिको महत्त्वपूर्ण अङ्ग वा तत्त्व शीर्षक हुन पुग्छ । कृतिको स्थूल पक्ष वा सूक्ष्मपक्ष अथवा लाक्षणिक र प्रतीकात्मक सन्दर्भको सङ्केत शीर्षकले दिएको हुन्छ । शीर्षक कृतिको नामकरण मात्र नभई कृतिका सारभूत भावविचारको सूचक,संकेतक वा उद्घाटक पनि हो (त्रिपाठी र अन्य, २०५४ : १८) । कृतिको स्तर निर्धारण गर्ने आधार पनि शीर्षक हो । खण्डकाव्यलाई पनि उपयुक्त शीर्षक दिइएको हुन्छ । खण्डकाव्यको शीर्षक कतै मुख्य कथानकसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ भने कतै परिवेशसँग र कतै चरित्रसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । कुनै पनि कृतिको मुख्य पक्ष वा महत्त्वपूर्ण पक्ष शीर्षक हो जसरी मानव शरीरमा अनुहार मुख्य र महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । काव्यमा प्रयुक्त विषयवस्तुको केन्द्रीय मर्म, कृतिको केन्द्रीय कथ्य र कृतिकारको उद्देश्यसँग पनि शीर्षकको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यसरी शीर्षकविधान खण्डकाव्यको महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा रहेको हुन्छ ।

खण्डकाव्यका तत्त्व भन्नाले खण्डकाव्यका आवश्यक अङ्ग/अवयव/घटक हुन् । कथावस्तु, चरित्र/पात्र, मूल भाव/विचार, देश, काल र वातावरण, भाषाशैली, अलङ्कार, कथन पद्धति, सर्ग

योजना, बिम्ब र प्रतीक, छन्द र लय र शीर्षक विधानलाई खण्डकाव्यका प्रमुख तत्त्व मानिन्छ । यी तत्त्वले खण्डकाव्यलाई पूर्ण बनाउँछ ।

चौथो परिच्छेद

रामहरि दाहालका खण्डकाव्यहरूको विश्लेषण

४.१ परिचय

रामहरि दाहालले ३१ वर्ष कविता साधना गरी सकेपछि मात्र खण्डकाव्य लेखनमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । उनले फुटकर कविता लेखनमा भाषिक तथा शिल्पगत परिमार्जन र परिष्करण आएपछि माात्र खण्डकाव्य लेख्न थालेको पाइन्छ । हालसम्म उनका ३ वटा खण्डकाव्य प्रकाशित भएको पाइन्छ । उनका **नेवारपानी** (२०५८) र **शान्तिको खोजी** (२०५८) र **सावित्री** (२०६०) गरी तीन खण्डकाव्य प्रकाशित छन् । उनको **नेवारपानी** खण्डकाव्यमा मातृभूमिको प्राकृतिक रमणीयता पाइन्छ भने **शान्तिको खोजी**मा आत्मिक शन्तिको खोजी गरिएको छ । **सावित्री**मा पत्नी वियोगको भाव चेतना पाइन्छ । उनका खण्डकाव्यमा तन्मय प्रकृति चित्रण र आत्मिक शान्ति तथा करुण अस्रुधारा मय जीवन अनुभव प्रस्तुत भएको पाइन्छ । उनका यी तिन वटै खण्डकाव्यहरूको तत्त्वगत आधारमा क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ ।

४.२ नेवारपानी खण्डकाव्यको विश्लेषण

४.२.१ पृष्ठभूमि

रामहरि दाहालको **नेवारपानी** खण्डकाव्य २०५८ सालमा प्रकाशित भएको देखिन्छ । जम्मा अन्ठानब्बे पृष्ठको लमाइमा संरचित उक्त खण्डकाव्य मझौला आयामको खण्डकाव्य हो । समयगत आधारमा यस खण्डकाव्यको लेखन २०५७ सालसम्ममा उनले जीवनमा भोगेका अनुभव सँगाल्दै २०५८ सालको सुरुतिर प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यसको प्रकाशन नेपाल उन्नयन प्रकाशनले गरेको हो । एघार सय प्रति प्रकाशित भएको यसको मूल्य ४० रुपैयाँ राखिएको छ । पहिलो संस्करणको मुखपृष्ठमा धादिङकै एउटा गाउँको सुन्दर प्राकृतिक मनोरम दृश्यको तस्बिर राखिएको प्रस्तुत खण्डकाव्यको भूमिका कृष्ण गौतमले लेखेका छन् । '**नेवारपानी**माथि एक समीक्षात्मक बयान' शीर्षकको उक्त भूमिका लेखनमा गौतमले दाहालको जीवनको विभिन्न पाटा र समग्र खण्डकाव्यको सङ्क्षिप्त टिप्पणी गरेका छन् । प्रस्तुत खण्डकाव्य ३ खण्डमा संरचित छ ।

४.२.२ कथावस्तु

दाहालको **नेवारपानी** खण्डकाव्यको मुख्य वर्णनीय वस्तु मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको बागमती अञ्चल धादिङ जिल्लाको सुनौला बजार **नेवारपानी** गाउँ हो । प्रस्तुत खण्डकाव्यको विषय स्रोत प्रतिभाजन्य (काल्पनिक) रहेको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यकारले आफ्नो जन्मभूमिको ऐतिहासिक, धार्मिक र पौराणिक विषयलाई वर्णनको मूख्य विषय केन्द्र बनाएको पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यकारले कुनै निश्चित कथाको प्रयोग नगरी स्थानीय एक प्राकृतिक स्थलको वर्णन गरेका छन् । यस खण्डकाव्यमा आफ्नो जन्मभूमि प्रति अगाध प्रेम भावना प्रस्तुत गर्न जन्मभूमिको वर्णन गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यका तीन खण्डमा नेवारपानीको समग्र परिवेश, त्यसका विशेषता, र स्वरूपका बारेमा वर्णन गरेका छन् । यस खण्डकाव्यमा सर्वप्रथम आफ्नो जन्मभूमि छाड्नु परेको अवस्था प्रस्तुत गरेका पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा **नेवारपानी** गाउँको प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन गरेका छन् । उनले यस खण्डकाव्यमा **नेवारपानी** गाउँको डाँडाकाँडा खोलानाला बोटवृक्ष आदिको वर्णन गरेका छन् । उनले यस खण्डकाव्यमा **नेवारपानी** नामाकरण भएको लोक आख्यान पनि प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यस क्रममा आफूले बाल्यकालमा सो गाउँको पूर्वी र पश्चिम भू-भागको पूरै क्षेत्र हेर्नका लागि दौडेका बाल्यकालका सम्झनाका क्षणहरू पनि प्रस्तुत गरेका छन् । यस कममा उनले गाउँका पूर्व, पश्चिम, उत्तर र दक्षिणका रमाइला डाँडाकाडाँ पाखापखेराको वर्णन गरेको पाइन्छ । हिमाली हावाले छुने नेवारपानी गाउँलाई उनले अनमोल र दोषरहित भूमि भनी वर्णन गरेको पाइन्छ । यहाँ उनले

सुनौलो बजारको व्यापारिक चहल पहल, उद्योग धन्दाको वर्णन पनि गरेका छन् । उनले यहाँ पोखरी डाँडाकाँडा वनस्पतिको प्राकृतिक बनोटको चित्रण पनि गरेका छन् । उनले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा **नेवारपानी** गाउँको संस्कृतिक अवस्थाको पनि वर्णन गरेका छन् । यहाँ उनले उक्त गाउँको धार्मिक स्थानीय देवदेवालय, मठ मन्दिरको पनि वर्णन गरेका छन् । उनले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा नेवारपानीको सर्वाङ्ग वर्णन गरेका छन् । किसान बस्तिले युक्त त्यस गाउँमा फुल्ने र फल्ने अन्नबाली र फलाइको समयमा देखिने प्राकृतिक वर्णन पनि यहाँ गरेका छन् ।

यसरी हेर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यको परिवेश खण्डका धार्मिक, ऐतिहासिक र प्राकृतिक वर्णन गरिएको छ । साना साना कुरालाई खोतली खोतली दोहोऱ्याएको ढाँचामा प्रस्तुत खण्डकाव्यको **परिवेश खण्ड** केन्द्रित छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको दोस्रो भाग **स्वरूप खण्ड**मा धादिङ जिल्लाको परिवेश र त्यसको मूल विशेषताको वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डमा दाहालले धादिङको ऐतिहासिक र सांस्कृतिक विशेषता प्रस्तुत गरेका छन् । यस खण्डमा उनले धादिङको वनजङ्गल, नदीलाना, चालचलन, भू-बनोट आदिको वर्णन गरेका छन् । उनले धादिङ ऐतिहासिक दृष्टिले पनि महत्त्वपूर्ण रहेको र यहाँको चाल चलन विशिष्ट रहेको वर्णन गरेका छन् । उनले धादिङ को पहिचान, त्यहाँको जीवनशैली आदिको पनि वर्णन गरेका छन् । यस खण्डमा धादिङमा हुने वार्षिक मौसम र खेतिपातिको पनि वर्णन गरेका छन् । उनले धादिङको नेपाली पहाडी भू-भागमा पर्ने सहृदयी मानवको बसोवास शीतल र सुरम्य गाउँ भनी वर्णन गरेका छन् । उनले धादिङ धार्मिक सहिष्णुता, रीतिस्थिति, मानवीय स्वभाव आदिमा पनि अघि रहेको र अग्रणी रहेको निर्क्योल प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको तेस्रो खण्डको नामकरण **स्मृतिशेष खण्ड** राखेका छन् । यस खण्डमा खण्डकाव्यकारले आफू नेवारपानीभन्दा टाढा हुनु परेकोमा त्यसको सम्झनाले आफूमा पारेको प्रभावको वर्णन गरेका छन् । यस खण्डमा उनले बाल्यकालीन अवस्थामा नेवारपानीको भू-प्राकृतिक परिवेशमा आफू खेलेको तथा हिँडेको कुराको वर्णन गर्दै नेवारपानीदेखि कर्मको खेलवस टाढा रहेको र त्यसले आफूमा छटपटी र तृष्णा पैदा गरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले यस खण्डकाव्यमा नेवारपानी पहिलाको जस्तो प्राकृतिक सौन्दर्यबाट मुक्त हुँदै गएको र खण्डहर बन्दै गएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले यहाँ नेवारपानीले सम्पूर्ण जीवन रीतिस्थित र चालचलन बिर्सदै गरेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले प्रस्तुत खण्डमा नेपालीहरू आफ्नो रीतिस्थितिबाट रङ्गहीन बन्दै गएको र आफू पनि त्यस्तै रङ्गहीन

बन्दै गएको कुरा व्यक्त गरेका छन् । नेपालीपन नेपाली संस्कृति भुल्दै जाने युवावर्गप्रति दाहालले आक्रोस व्यक्त गरेका छन् । जतिसुकै विकास भएपनि आफ्नो रीतिरिवाज कलासंस्कृति कहिल्यै पनि भुल्न नहुने विचार प्रस्तुत गरेर उनले हाम्रो अस्तित्त्व, हाम्रो पहिचान पुराना पिँढीमै रहेको तिनीहरूले विकसित गरेको परम्परालाई संरक्षण गर्नुमा रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

यसरी हेर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथावस्तु काल्पनिक तथा उत्पाद्य किसिमको देखिन्छ । यस खण्डमा उनले सीमित एउटा ठाउँ परिवेशको वर्णन मात्र गरेका छन् । उनले प्रस्तुत खण्डकाव्यको विषय चयनमा प्रौढता भने देखाएको पाइँदैन । यसरी कुनै कथावस्तुवेगरको प्रस्तुत खण्डकाव्य सिद्धान्तगत रूपले हेर्दा खण्डकाव्य नभएर एउटा लामो कविता मात्र हुन पुगेको छ ।

४.२.३ पात्र विधान

दाहालको प्रस्तुत खण्डकाव्य कुनै ठाउँ परिवेशको वर्णनमा मात्र केन्द्रित रहेको पाइन्छ । त्यसैले यस खण्डकाव्यमा कुनै निश्चित पात्र विधान रहेको पाइँदैन । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा स्वयम् खण्डकाव्यकारले जीवनमा देखेभोगेका र अनुभव गरेका कुरालाई वर्णनको मूल विषय बनाएका छन् । यस खण्डकाव्यमा उनले आफ्नो जन्मभूमि **नेवारपानी** र त्यसको परिवेशको वर्णन गरेका छन् । यहाँ कुनै नाटकीय ढाँचाको संवाद रहेको पाइँदैन । यहाँ नदी, खोलानाला, वनस्पति, मानवीय रहन सहन आदिको वर्णन मात्र गरिएकाले म पात्रवाहेक अन्य पात्रको खास उपस्थिति पाइँदैन । त्यसैले पात्रविधानगत दृष्टिले प्रस्तुत खण्डकाव्य फितलो देखिन्छ ।

४.२.४ संरचना

प्रस्तुत खण्डकाव्य मझौलो आयामको खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यमा तीन खण्ड रहेका छन् । ती खण्डहरूलाई विभिन्न शीर्षकले छुट्याइएको छ । पहिलो खण्डको शीर्षक परिवेश राखिएको छ ।

खण्ड	शीर्षक	श्लोक	पाउ
पहिलो खण्ड	परिवेश	१५२	६०८
दोस्रो खण्ड	‘स्वरूप’	९६	३८४
तेस्रो खण्ड	‘स्मृतिशेष’	३३	३८४

यसमा १५२ श्लोक ६०८ पाउ छन् । यस खण्डका ४ पाउको १ श्लोक हुने संरचनात्मक ढाँचा विधान गखिएको छ । यस खण्डमा **नेवारपानी** गाउँको प्राकृतिक सांस्कृतिक ऐतिहासिक परिवेशको वर्णन गरिएको छ । यो खण्ड ३१ पृष्ठको लमाइमा फैलिएको छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको दोस्रो खण्डको शीर्षक 'स्वरूप' राखिएको छ । चतुश्लोकी ढाँचाको ९६ वटा श्लोकमा संरचित प्रस्तुत खण्डमा ३८४ पाउ रहेका छन् । जम्मा २० पृष्ठसम्मको लमाइमा रहेको प्रस्तुत खण्डमा धादिङ जिल्लाको समग्र परिवेशको वर्णन गरेको पाइन्छ ।

तेस्रो खण्डको शीर्षक 'स्मृतिशेष' राखिएको छ । प्रस्तुत खण्ड सात पृष्ठसम्मको लमाइमा संरचित छ । यस खण्डमा ३३ श्लोक र १३२ पाउ रहेका छन् । प्रस्तुत खण्डमा कविले जीवनमा अनुभव गरेका र जन्मभूमिको बारेमा स्मरणमा आएका कुराहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यको संरचनागत आयाम मझौला किसिमको देखिन्छ । असमान किसिमका खण्ड विभाजन भएको प्रस्तुत खण्डकाव्यको 'परिवेश' खण्ड सबैभन्दा लामो खण्ड देखिन्छ भने 'स्मृतिशेष' खण्ड सबैभन्दा सानो खण्ड देखिन्छ । श्लोक संख्याका आधारमा २८१ श्लोक संख्या र ११२४ पाउ रहेको प्रस्तुत खण्डकाव्य मझौला आयाममा रहेको छ ।

४.२.५ लय विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य शास्त्रीय पद्य लय ढाँचामा रचिएको खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यमा प्रकृतिको वर्णन गर्न इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्रा छन्दको संयुक्त रूप र उपजाति छन्दको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शास्त्रीय लय ढाँचालाई अँगाल्ने क्रममा निकै परिश्रम गरेको पाइन्छ । यस क्रममा उनले ह्रस्व दीर्घगत नियमलाई पनि मिचेको पाइन्छ । जस्तैः–

जस्को सफा, शीतल बीचिसाथ,
रम्छन् जलेवा वक राजहंश (पृ.२)

छन् फैलिएका तरु शैल ताँती
लतानिकुञ्जादिक भाँति भाँति
धादिङ् पुरानो भनी यो चिनिन्छ,
जो सारवान धेर छ त्यो चिनिन्छ (पृ.४) आदि ।

उनले यस क्रममा बीचसाथलाई बीचिसाथ (पृ.२), चखेवालाई जलेवा (पृ.२), कनलाई कीन (पृ.४), पोखरीलाई पोखरि (पृ.४), जमिनलाई जिमि (पृ.७), धादिङ लाई धादिङ् चौरीलाई चौरि (पृ.१२), हरियोलाई हरीयो (पृ.९), मायालाई माई (पृ.१५), भैरवीलाई भैरवि(पृ.२२) जस्ता धेरै ठाउँमा व्याकरणगत र अर्थगत दोषको पुनरावृत्ति गरेको पाइन्छ । यस क्रममा उनले शब्दलाई भाँच्ने, तोड्ने र बङ्ग्याउने काम गरेका छन् । यसरी हेर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यको लयविधानमा सामान्य त्रुटि भए पनि गम्भीर त्रुटि भने भएको पाइँदैन ।

४.२.६ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा दाहालले अलङ्कार विधानलाई मुख्य विषय नबनाई भावलाई मुख्य विषय बनाएको पाइन्छ । यसमा उनले अलङ्कारलाई खास महत्त्व नदिए पनि यहाँ विभिन्न अलङ्कारहरू प्राकृतिक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस क्रममा उनले शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग गरेका छन् । शब्दालकार अर्न्तगत विषेश गरी अनुप्रास अलङ्कारमा उनले निकै सफलता हासिल गरेका छन् । यस क्रममा उनले अन्त्यनुप्रास अलङ्कारलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । उनले अनुप्रास अलङकारका आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास तीनै किसिमका अनुप्रासको प्रयोग यहाँ गरेका छन् । उनले यस क्रममा श्लोक ४, ४२ ,१०९, १११, ११२, ११३, ११४, १२७, जस्ता ठाउँमा अद्यानुप्रास मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रासको उच्चतम शिल्प प्रस्तुत गरेका छन् । यसैगरी उनले स्वरूप खण्डको श्लोक ४, ६, २०, ३३, ३४, ३५, ३७, ४०, ६२, ७६, ७९ 'स्मृतिशेष' खण्डको श्लोक १०, १७, ३०जस्ता ठाउमा तीनै अनुप्रासको उच्चतम कला प्रस्तुत गरेका छन् । दाहालको प्रस्तुत खण्डकाव्यमा अर्थालङ्कारको पनि विशिष्ट प्रयोग गरेका छन् । उनले अर्थालङ्कार अर्न्तगतका उपमा स्वभावोक्ति, कारणमाला, उद्धात जस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । अर्थालङ्कारको प्रयोग भएका केही उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :-

उदाहरण (१)

झुल्छन् फली सुन्दर धानवाला
झुल्छन् फली सुन्दर धानवाला
हर्छन् सबैको दिल रुप वाला
हर्छन् सबैको दिल रुप वाला (पृ १)

उदाहरण (२)

शैवाल नाच्छन् जलतालसङ्ग
छरेर क्यै श्यामल रुप सङ्ग
ठोकिन्छ जैले तटमा तरङ्ग
सङ्गीतको खुल्दछ नाद धङ्ग (पृ ९)

उदाहरण (३)

वारी र पारी तटको जमीन
भिजाइ पारी रसिलो मिहीन (२)

यी श्लोकमा उदाहरण (१)मा झुल्छन्, झुल्छन्, हर्छन् र हर्छन्, आद्यानुप्रस, फली सुन्दर, फली सुन्दर, सबैको दिल रुप र सबैको दिल रुप, मध्यानुप्रास र धानवाला, धानवाला, वाला र वाला अन्त्यानुप्रास उदाहरण (१)मा अन्त्यानुप्रास शब्दालङ्कारको प्रयोग गरिएको छ भने उदाहरण (१)र उदाहरण (३)मा स्वभावोक्ति, उदाहरण (२)मा रूपक र श्लेष जस्ता अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।

४.२.७ भाव विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य प्राकृतिक भू-बनोटको वर्णनमा केन्द्रित खण्डकाव्य हो । त्यसैले यस खण्डकाव्यमा रस केन्द्रित नभएर वस्तु केन्द्री रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा रसभन्दा पनि वस्तुकेन्द्रित रहेकाले रसगत हिसाबले शान्तरसमा आधारित खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यमा शान्त रसमा प्रयुक्त हुने विभाव, अनुभाव र व्यभिचारीभाव मुख्य हुने भएकोले शान्त रस प्रमुख छ । उनले केही श्लोकमा प्रकृतिको मानवरूप कल्पना गरी वर्णन गरेको भएपनि मूल रूपमा शान्त रस नै अङ्गी हुन पुगेको छ ।

४.२.८ भाषाशैली

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सरल, सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस काव्यमा नेपाली भाषाको प्रायः पूर्वेली भाषिकाको प्रभाव देखिन्छ । जस्तै माइ, बुइनी, भइसी, भेसी, वस्तुभाउ, तिउन, झाँङ्, जस्ता बोलचालको भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा तत्सम शब्द र तद्भव शब्दको प्रयोग गरिएको छ । लावणय, श्रृङ्गार, भृगवृन्द, रागरङ्ग, भृङ्ग, सृष्टि, वृक्ष, सिन्धु, लतानिकुञ्ज जादिक, सारवान्, निग्द्य, पुष्पसंकट, चैतन्य

कृपाणधार, विशादावन, रक्तिम, पाषाण, भीमस्वारा आदि तत्सम र नेपाली भाषाका झर्रा शब्दहरूको साथै अन्य आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग गरेका पाइन्छ । यसरी हेर्दा दाहालको **नेवारपानी** खण्डकाव्यमा सरल, सहज, भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ कवितात्मक भावलाई उत्कर्ष प्रदान गर्नका लागि आवश्यकाता अनुसार अर्धविराम (,), पूर्ण विराम (।), प्रश्नचिन्ह (?) विश्मयादिवोधक (!) संकेतवोधक (:-) चिन्हहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

४.२.९ शीर्षक विधान

दाहालको प्रस्तुत खण्डकाव्यको शीर्षक **नेवारपानी** रहेको छ । **नेवारपानी** धादिङ जिल्लाको सुनौलो बजार वडा नं.१मा पर्ने गाउँको नाम हो । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा यही **नेवारपानी** गाउँको तन्मय तथा मन्मय वर्णन गरेको पाइन्छ । दाहालको जन्म रहेको उक्त गाउँको प्राकृतिक र सांस्कृतिक वर्णन गर्नु नै खण्डकाव्यको मूल उद्देश्य हो । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा **नेवारपानी** गाउँको अद्योपान्त वर्णन गरिएकाले विषय वस्तु अनुरुप शीर्षक उपयुक्त र सार्थक रहेको छ ।

नेवारपानी खण्डकाव्य स्वयम् खण्डकाव्यकारले आफ्नो जन्म भूमि नेवारपनीलाई मूल विषय बनाएका छन् । यस खण्डकाव्यमा मानवीय र मानवेत्तर पात्रबाहेक पात्रको उपस्थिति पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्य मझौला आयाममा संरचित रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा प्रकृतिको वर्णन गर्न इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रबज्रा छन्दको संयुक्तरूप र उपजाति छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा शान्त रसको प्रयोग गरिएको छ । खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यमा सरल सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस खण्डकाव्यमा उनको सिकारु शैलीको प्रयोग गरिएको छ ।

४.३. 'शान्तिको खोजी' खण्डकाव्यको विश्लेषण

४.३.१ पृष्ठभूमि

रामहरि दाहालको **शान्तिको खोजी** खण्डकाव्यको प्रकाशन २०५८ सालमा भएको हो । यस खण्डकाव्यको प्रकाशन नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठानले गरेको हो । नेपाल उन्नयन प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित यो खण्डकाव्य जम्मा ४३ पृष्ठमा संरचित रहेको छ । पहिलो पटक एकहजार प्रति प्रकाशित भएको यस खण्डकाव्यको मूल्य ३५ रुपैयाँ रखिएको छ । मझौला आयामको आयामिक संरचना भएको

प्रस्तुत खण्डकाव्यको मुख पृष्ठमा निलो पृष्ठभूमिमा स्वयम्भूको दुई आँखायुक्त स्तूप छ । यस पृष्ठले शान्तिको खोज परेवाद्वारा र त्यसको विकास र प्रचार पनि स्तूप र परेवाद्वारा भएको हो भन्ने संकेत गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा दुर्गा प्रसाद भण्डारीको मन्तव्य रहेको पाइन्छ । यस मन्तव्यमा दाहालको व्यक्तित्व मूल्याङ्कन र समग्र कृतित्त्वको मूल्याङ्कन गरिएको छ । प्रतिकामना शीर्षकको अर्को मन्तव्य तुलसी भट्टराईको रहेको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्य पूर्वीय खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक ढाँचामा आधारित भएर लेखिएको पाइन्छ ।

४.३.२ कथावस्तु

प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथावस्तु उत्पाद्य किसिमको रहेको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यकारले कथावस्तुको चयन गर्दा समसामयिक राजनीतिक विषयलाई चयन गरेका छन् । साथै खण्डकाव्यकारले कथावस्तुको चयन गर्दा पूर्वीय उत्तरवैदिक कालीन ब्राह्मण ग्रन्थ, साङ्ख्य दर्शन, गीता जस्ता आत्मवादी, कर्मवादी, चिन्तन धाराको पनि केही प्रेरणा लिएको पाइन्छ । यस क्रममा खण्डकाव्यकारले ती विषयलाई समसामयिक परिस्थिति र देशको राजनैतिक अवस्थाको समन्वय गरी मानवीय स्थितिको चित्रण गरेका छन् । उनले नेपालको प्रजातन्त्र आगमनपछिको खस्कँदो राजनीतिक अवस्था बढ्दो अमानवीय अहम्, भ्रष्टाचार, दुराचार र षड्यन्त्र गरी आवस्थाप्रति आलोचना पनि प्रस्तुत खण्डकाव्यमा रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथावस्तु तीन खण्डमा विस्तार गरिएको छ ।

'प्रस्ताव खण्ड'मा मानवीय अहमताले निम्त्याएको नाजुक समसामयिक अवस्थालाई मूल विषय बनाइएको पाइन्छ । यहाँ अहम्ले गर्दा नै मानिस मानिसबीच देश देश बीच फाटो भएको कवि 'म' पात्रले ठानेका छन् । मानवीय अहम्ले विश्व नूतन नभएर पूरातनतिर लम्केको धारणा प्रस्तुत गरको छ । मानिसमा अहम्ताको ठूलो घमण्ड छ । कोही पदका लागि घमण्ड गर्छन् । कोही सानका लागि र कोही ज्ञानका लागि घमण्ड गर्छन् । उनीहरू आफूभन्दा फरकका मान्छेलाई भुइँको धुलो सरह ठान्दछन् । त्यसैले यहाँ देश देशमा फुटको राजनीति छ मानवताको संरक्षण गर्न गाह्रो भएको छ । मानिसको आफू मात्र चिनिने अरुलाई विर्सने रोगले गर्दा मानवता धरापमा परेको छ । त्यसैले मानिसले समता कायम गर्न अहम्लाई त्याग्नु पर्ने धारणा यहाँ प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । राजनीतिक दलका नेताहरू राष्ट्रिय समस्याभन्दा दलगत र व्यक्तिगत स्वार्थमा फसेका छन् । मानवको मानवता हराएर दानवताको विकास भएको छ । आपसी झैझगडा र कलहले देश अधोगतितर्फ लागिसकेको छ । यस्तो अवस्थामा

हामीले व्यक्तिगत स्वार्थलाई त्यागी मानवगत स्वार्थलाई अङ्गाल्नु पर्ने र देशको अस्तित्त्व बचाउनु पर्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । मानिसले मानव धर्मलाई सर्वोपरि ठान्नु पर्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । हामीले मातृभूमि र मानवताको विकासमा एकत्वको भावना विकास गर्नु पर्ने कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ । हाम्रो अन्तिम उद्देश्य राष्ट्रगत वौद्धिक वैचारिक समतामूलक, सहिष्णुतायुक्त समान हुनुपर्छ अनि मात्र शान्ति स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

उत्तर खण्ड प्रस्तुत खण्डकाव्यको दोस्रो भाग हो । यहाँ शान्ति कसरी ल्याउन सकिन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर दिइएको छ । यहाँ मानिसले आफूमा शान्तिको अनुभव गरेमा मात्र शान्तिको स्थापना गर्न सकिने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । देशामा शान्ति ल्याउन युद्धबाट नभई आपसी छलफलबाट मात्र सम्भव हुने देखिन्छ । मानिसले जबसम्म अहमता त्याग्दैन तबसम्म कसैको भलो हुँदैन भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । व्यक्तिगत स्वार्थ र धनसम्पतिको लोभमा नपर्ने हो भने देशको उन्नति हुन सक्छ । यसो गरेमा हामी विश्वमा गौरवको श्वास फेर्न सक्छौँ भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ धनी र गरिबका बीच समता हुनुपर्दछ, धन सम्पत्तिलाई वर्ग विभाजनको आधार मान्न हुदैन शोषण र अन्यायको अन्त्य गर्नुपर्छ, सबैमा दया समता र सद्विचारको भाव जागृत हुनुपर्छ सबै मानिस जात छुवाछुत अशिक्षा र गरीबीको विरुद्ध लड्नुपर्छ तबमात्र शान्ति स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै देश देश बीचको आपसी सम्बन्ध उच्च बनाउन र विश्ववन्धुत्वको भाव विकास गर्ने हो भने विश्वमा नै शान्ति स्थापना गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ मानवीय अहम्लाई बिर्सनु नै समस्याको समाधानको एकमात्र आधार हो भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको प्रस्तुत खण्डकाव्यको समाधान खण्डमा शान्तिको स्थापना नहुँदा पर्ने मानवीय असर र त्यसले निम्त्याउने दुष्परिणामको बारेमा कवि म को धारणा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ खण्डकाव्यकारले शान्ति स्थापना गर्दा आइ पर्ने समस्याहरूमा वा त्यसका कारकहरूमा अहम्ता विभीषिका उग्रता, पश्चगामीपन, दुष्टता सङ्कुचित सोच नै मूल रहेको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । मानिसले शान्ति स्थापना गर्न हजारौ वर्षसम्मको द्वन्द्व, युद्ध, त्याग्नु, पर्छ अनिमात्र शान्ति स्थापना हुन्छ भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । हाम्रो देश सहिदको सपना साकार पार्ने नाममा अनेक शान्ति स्थपनाका गर्ने प्रयास गरे पनि अशान्तिकै भुमरीमा रुमलिई रहेको कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ । शान्ति स्थापना गर्ने पहिलो आधार पारिवारिक मेल हो । पारिवारिक मेल भएन भने लुट, झगडा, र वैमनश्यता सुरु हुन्छ र शान्ति स्थापना गर्न सकिँदैन । यहाँ शान्ति स्थापना हुने नाममा अनेक व्यक्ति अनेक काम

गरेर गए पनि तिनको सपना साकार पार्न सकिएको छैन । त्यसैको कारण एउटा आपसी कलह भएको हो भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । हामीले देशको विकास गर्न विगतमा भएका गल्तीलाई आत्मसमीक्षा गर्दै अगाडि बढ्नु पर्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यदि हामी देशको विकासमा आजै नलागेमा हाम्रो देश र हामी कोही रहन नसक्ने कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको मूल कथावस्तु आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा नबढे पनि एउटै विषयको वर्णनमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यहाँ एउटै शान्तिको खोजीलाई खण्डकाव्यको तीनै खण्डको विषय बनाइएको छ । प्रस्ताव खण्ड चिनारी खण्डका रूपमा रूपमा रहेको छ भने उत्तर खण्ड र समाधान खण्ड त्यसको विस्तारका रूपमा रहेको छ । प्रस्तुत खण्ड कोषकाव्यीय ढाँचामा लेखिएको वस्तुवर्णनात्मक खण्डकाव्यका रूपमा परिचित रहेको पाइन्छ ।

४.३.३ पात्र विधान

दाहालको प्रस्तुत **शान्तिको खोजी** खण्डकाव्यमा समग्र नेपालको परिवेशको वर्णनमा मात्र केन्द्रित रहेको छ । त्यसैले यस खण्डकाव्यमा कुनै निश्चित पात्र विधान रहेको   पाइँदैन । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा स्वयम् खण्डकाव्यकारले जीवनमा देखेभोगेका र अनुभव गरेका कुरालाई वर्णनको मूल विषय वनाएका छन् । यहाँ कुनै नाटकीय ढाँचाको संवाद रहेको पाइँदैन । यहा नदी, खोलानाला, वनस्पति, मानवीय रहन सहन आदिको वर्णन मात्र गरिएकाले ‘म’ पात्रबाहेक अन्य पात्रको खास उपस्थिति पाइँदैन । त्यसैले पात्रविधानगत दृष्टिले प्रस्तुत खण्डकाव्य फितलो देखिन्छ ।

४.३.४ संरचना

प्रस्तुत खण्डकावय मझौला आयामको खण्डकाव्य हो । यस खण्डकाव्यमा तीन खण्ड रहेका छन् । ती खण्डहरूलाई विभिन्न शीर्षकले छुट्याइएको छ ।

खण्ड	शीर्षक	श्लोक	पाउ
पहिलो खण्ड	प्रस्तावना’	५४	२१६
दोस्रो खण्ड	‘ उत्तर	६३	२५२
तेस्रो खण्ड	समाधान’	५४	२१६

पहिलो खण्डको शीर्षक ‘प्रस्तावना’ राखिएको छ । यसमा ५४ श्लोक २१६ पाउ छन् । यस खण्डका ४ पाउको १ श्लोक हुने लय ढाँचा विधान राखिएको छ । यो खण्ड ११ पृष्ठसम्म लमाइमा फैलिएको छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको दोस्रो खण्डको शीर्षक उत्तर राखिएको छ । चर्तुश्लोकी ढाँचाको ६३ वटा श्लोकमा संरचित प्रस्तुत खण्डमा २५२ पाउ रहेका छन् । यो खण्ड जम्मा १३ पृष्ठको लमाइमा रहेको छ ।

प्रस्तुत खण्डको तेस्रो शीर्षक ‘समाधान’ राखिएको छ । प्रस्तुत खण्ड ११ पृष्ठसम्मको लमाइमा संरचित छ । यस खण्डमा ५४ श्लोक २१६ पाउ रहेका छन् ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको संरचनागत आयाम मझौला किसिमको देखिन्छ । असमान किसिमका खण्ड विभाजन भएको प्रस्तुत खण्डकाव्यको ‘प्रस्तावना’ र ‘समाधान’ खण्ड सबैभन्दा साना खण्ड र ‘उत्तर खण्ड’ सबैभन्दा लामो खण्ड देखिन्छ । श्लोक संख्याका आधारमा १७१ श्लोक संख्या र ६८४ पाउ संख्या रहेको प्रस्तुत खण्डकाव्य मझौला आयाममा रहेको छ ।

४.३.५ लयविधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य शास्त्रीय लया ढाँचामा लेखिएको खण्डकाव्य हो । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शास्त्रीय लय ढाँचाका वार्णिक लयको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ खण्डकाव्यकारले वसन्ततिलका र उपजाति छन्दको प्रयोग गरेका छन् । समान वर्ण वितरणको लेखनशक्ति यहाँ रहेको पाइन्छ । लयदार गीतिढाँचाको प्रयोग यस खण्डकाव्यमा रहेको पाइन्छ । उनले समपदका लागि वा समपाउका लागि लेख्ने क्षमता अघि बढाएको पाइन्छ । यहाँ शब्दको निश्चित वितरण माध्यम दिइएको पाइन्छ । पाउहरू समपूरक रहेका छन् जस्तै :-

कस्तो अहं यो सबलाई चिन्ने

ऽऽ। ऽऽ। ।ऽऽ ऽ ऽ

कस्तो अहं यो सबलाई जित्ने (पृ २)

ऽऽ। ऽऽ। ।ऽऽ ऽ ऽ

प्रस्तुत अंशमा समपूरक लयढाँचामा काव्यको कलात्मक सीप झल्केको पाइन्छ । त्यसैगरी उनले विभिन्न प्रकारका समपूरक लयढाँचाको प्रयोग गरेका छन् ।

कयौ जुटे देश यहाँ अहंले

। ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ

कयौ फुटे देश यहाँ अहंले (पृ ३)

। ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ

छ कर्मके शान्ति शास्वत शान्ति दाई

। ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ

छ कर्मके आपस प्रिति भाई (पृ.२६)

। ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ

फुटाउने तत्त्व पनि अंह हो

। ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ

जुटाउने तत्त्व पनि अहं हो (पृ.२६)

। ऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ ऽ

यस्ता कतिपय छन्दको नियम भङ्ग भए पनि प्राय जसो ठाउँमा सन्तुलित प्रयोग गरेका छन् ।

४.३.६ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यकारले अलङ्कार रखाइको ढाँचा र विस्तार गरेको पाइन्छ । उनले अलङ्कारकै लागि खण्डकाव्यको रचना नगरेर भावविधानका क्रममा केही अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । यस क्रममा उनले खण्डकाव्यको भाषालाई केही माझेका र जलप लगाएका छन् । उनले पूर्वीय अलङ्कार मान्यतालाई अनुसरण गर्दै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग यहाँ गरेको पाइन्छ । शब्दालङ्कार अर्न्तगत अनुप्रास अलङ्कारमा उनले विशेष दखल कायम गरेका छन् । यहाँ विषय वर्णनको क्रममा अलङ्ककारको सहज उपस्थिति भएकाले खण्डकाव्य क्लिष्ट नबनी सरल बनेको छ । यस क्रममा अनुप्रास अलङ्काकारका आध्यानुप्रास, मध्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास, वृत्यानुप्रास, अन्त्यनुप्रास जस्ता अलङ्ककारको प्रयोग पाइन्छ । यहाँ श्लो. १ पृ १, श्लो. २ पृ २, श्लो. ६ पृ २, ९ श्लो. पृ २, श्लो. १३ पृ ३, श्लो. १५ पृ ४, श्लो. २१ पृ ५, श्लो. २७ पृ ६, श्लो. २९ पृ ८, श्लो. १ पृ १२, श्लो. १५ पृ १५, श्लो. ५ पृ २६, श्लो. ८,९,७ पृ २६, श्लो. २३ पृ २९, श्लो. २६ पृ

३१, ४५, ४६, पृ ४९, जस्ता ठाउँमा आद्यानुप्रास मध्यानुप्रास अन्त्यानुप्रासको समग्र प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत खण्डकाव्यमा विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस क्रममा स्वभावोक्ति, अर्थान्तरन्यास, रूपक, काव्यलिङ्ग, उदात्त, शंकर, श्लेष जस्ता अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ :-

उदाहरण (१)

जस्को छ जोत उसको हुनुपर्छ पोत

जो काम गर्छ उसको हुनु पर्छ नोट (उत्तरः४५)

उदाहरण (२)

विवेकको ज्योति बलोस् धरामा

विकासका हात जुटुन् धरामा (प्रस्तावः२५)

उदाहरण (३)

भाई फुटेमा त गवार लुट्छ,

भाई जुटेमा धनधान्य जुट्छ (समाधानः६)

प्रस्तुत उदाहरणमा उदाहरण (३)का भाई फुटेमा र भाई जुटेमा आद्यानुप्रास, उदाहरण (२)का धरामा धरामा र अन्त्यानुप्रास र उदाहरण (३)का लुट्छ र जुट्छमा अन्त्यानुप्रास जस्ता शब्दालङ्कारको प्रयोग गरिएको छ भने उदाहरण (१)मा स्वभावोक्ति, उदाहरण (२)मा श्लेष अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ।

४.३.७ भाव विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य रस विधानकै लागि रचना गरेको पाइँदैन । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शान्तिको स्थापना गर्ने मूल हेतु राखिएकोले समस्थायीभाव हुने शान्त रस रहेको छ । यहाँ प्राकृतिक जनजीवन, भौतिकताबाट आत्मिक यात्राको खोज आत्मिक शान्तिको अनुभवको खोज, गरिएकाले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शान्तरस प्रधान भएको पाइन्छ । विषयवस्तुको वर्णन गर्ने क्रममा श्रृङ्गार भयानक जस्ता रस पनि अङ्ग रसका रूपमा अएका छन् । तर पनि सुरुदेखि अन्तिमसम्म शान्त रस प्रधान रहेकाले प्रस्तुत खण्डकाव्यको अङ्गिरस भने शान्त रस नै रहेको पाइन्छ ।

४.३.८ भाषाशैली

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सरल, सहज भाषा शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यहाँ विषयको वर्णन गर्ने क्रममा भावलाई बढी सरल बनाउने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । यस क्रममा तत्सम, तद्भव र झर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यस बाहेक असमस्त शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा लक्ष्य, बोद्धा, तत्त्व, नूतन, अहं, श्रुतिशास्त्र, पुराणतन्त्रादी, पञ्चमभूतादिक, जड, व्रह्मण्ड, एकात्मकता जस्ता तत्सम शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसैगरी तद्भव शब्द अर्न्तगत मान्छे, म, भुई, दाता, सबै धारा, आँखा जस्ता झर्राशब्दहरूको प्रयोग भएको छ । यी शव्दहरूले खण्डकाव्यको विभिन्न ठाउँमा लयको सन्तुलन अर्थको सन्तुलन र विशिष्टकरण गरी खण्डकाव्यलाई उत्कृष्ट बनाएको पाइन्छ ।

४.३.९ शीर्षक विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्यको शीर्षक **शान्तिको खोजी** रहेको छ । शान्ति (नाम)को (विभक्ति) खोजी (क्रियापद)बाट शान्ति खोजी शान्तिको खोज गर्नु, गवेशण गर्नु, निक्र्यौल गर्नु अनुसन्धान गर्नु पछि लाग्नु छानविन गर्नु जस्ता अर्थ लाग्दछ भने शान्तिबाट शीतलता सम्मिलनता, सहिष्णुता, सन्तुलनता, समानता अदिबाट उत्पन्न हुने मानसिक आह्लादको वा आनन्दको स्थिति भन्ने भाव वाचक नाममा सम्बन्धवाचक विभक्ति लागेर शान्तिको र खोजी संयुक्त अर्धवाक्य **शान्तिको खोजी** निर्मित भएको छ । जसको अर्थ मानसिक शितलता वा समताको अवस्था खोज्नु भन्ने अर्थ हुन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्य देशमा एकपटक हराएको शान्तिको खोज गरी देशको समस्या समाधान गरी मानवमा शान्तिको भाव स्थापित गर्नुलाई प्रस्तुत शीर्षकले सङ्केत गरेको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको लेखनको उद्देश्य पनि मानवमा शान्ति समता स्थापना गरी देशको दिगो विकास गराउने रहेको छ । देशको विकास गराउने मूल आधार शान्ति नै भएकाले शान्ति अपरिहार्य कुरा हो भन्ने मूल उद्देश्यमा खण्डकाव्य केन्द्रित रहेको पाइन्छ । यस आधारमा हेर्दा प्रस्तुत खण्डकाव्यको शीर्षक शान्तिको खोजी विषय वस्तु अनुरुप सार्थक र उपयुक्त रहेको छ ।

शान्तिको खोजी खण्डकाव्यमा स्वयम् खण्डकाव्यकारले जीवनमा देखेभोगेका सामाजिक विषयका कुरालाई मूल विषय बनाएको हुन्छ । उनका खण्डकाव्यमा मानवीय र मानवेत्तर पात्रबाहेक पात्रको उपस्थिति पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्य मझौला आयाममा संरचित रहेको छ । यस

खण्डकाव्यमा प्रकृतिको वर्णन गर्न इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रबज्रा छन्दको संयुक्तरूप र उपजाति छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यमा शान्त रसको प्रयोग गरिएको छ । यसमा उनले अलङ्कारलाई खास महत्त्व नदिए पनि विभिन्न अलङ्कारहरू प्राकृतिक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस अर्थालङ्कार अर्न्तगतका उपमा स्वभावोक्ति, कारणमाला, उदात्त जस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यमा सरल सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ ।

४.४ 'सावित्री' खण्डकाव्यको विश्लेषण

४.४.१ पृष्ठभूमि

प्रस्तुत खण्डकाव्य खण्डकाव्यकारकी धर्मपत्नी सावित्रीको २०५६ वैशाख १४ गते निधन भएपछि उनको स्मृतिमा प्रस्तुत स्मृतिकाव्यको रचना गरिएको पाइन्छ । उनले यसलाई खण्डकाव्य पनि भनेका छन् । सृजना, प्रभा, प्रतिभा, सुधा, सुजाता र प्रसन्न दाहालद्वारा प्रकाशित यो खण्डकाव्य जम्मा ५८ पृष्ठमा संरचित रहेको छ । पहिलो पटक एकहजार प्रति प्रकाशित भएको यस खण्डकाव्यको मूल्य ५० रुपैयाँ रखिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको रचना २०५८ देखि २०५९ साल बीचको समयमा भएको पाइन्छ । यस खण्डकाव्यको प्रकाशन २०६० वैशाखमा नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठानले गरेको हो भने आवरणकला भर्ने काम टेकवीर मुखियाले गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको मुखपृष्ठमा महिलाको अनुहार झल्कने चित्र राखी त्यसभित्र अमूर्त कला प्रस्तुत गरिएको छ । जुन चित्रकलाले समग्र फूलरूपी खण्डकाव्य सावित्रीमै केन्द्रित रहेको छ भन्ने कुरा निश्चित गरेको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा वेणिमाधव ढकालले 'हृदयाविराम काव्य रत्न सावित्रीका सम्बन्धमा' शीर्षकको भूमिका लेखेका छन् । यहाँ ढकालले दाहालको समग्र कवित्वको मूल्याङ्कन गरेका छन् । त्यसैगरी '**सावित्री स्मृति** काव्य पढिसकेपछि' शीर्षकको अर्को भूमिका लेखमा घनश्याम कँडेलले समग्र खण्डकाव्यको मूल्याङ्कनात्मक टिप्पणी गरेका छन् । त्यसैगरी रामहरि दाहालले आत्मनिवेदन शीर्षकको मन्तव्यमा अनुष्टुप छन्दका सताइस वटा श्लोकगत मन्तव्य लेखेको पाइन्छ ।

४.४.२ कथावस्तु

प्रस्तुत खण्डकाव्यको वस्तुस्रोत उत्पाद्य किसिमको रहेको छ । यहाँ खण्डकाव्यकारले आफ्नी स्वर्गीय पत्नीको स्मृतिलाई खण्डकाव्यको मूल कथावस्तु मानेका छन् । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यकारले जीवनमा गरेको अनुभव र स्मृतिलाई सहाराले कथावस्तुको गति अगाडि बढाएका छन् । प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यका ढाँचाका बहेको भने पाइँदैन । यहाँ साबित्रीको देहावसानपछि खण्डकाव्यकारले भोगेका र अनुभव गरेका पीडा दुःख पश्चाताप अदिलाई पनि कथावस्तु वनाएका छन् । त्यसैले यहाँको कथावस्तु सीमित र वर्णनात्मक किसिमको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको कथानक जम्मा २० शीर्षकमा शीर्षकीकरण गरी अघि बढाइएको छ । सुरुको अत्मनिवेदन शीर्षकको खण्ड मूल कथानक नभई भूमिका वा मन्तव्य मात्र रहेको पाइन्छ ।

४.४.३ पात्र विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्यको मूख्य पात्र साबित्री हुन् । उनी यथार्थ पात्र हुन् । यस खण्डकाव्यमा सीमित पात्रका प्रयोग भएको छ । ती सबै पात्रहरू यथार्थमा रहेका छन् । यस खण्डकाव्यमा अर्का सहायक पात्र 'म' हुन् । त्यस बाहेक 'म'पात्रका छोराछोरी, मातापिता, बन्धुवान्धवहरू गौण पात्रका रूपमा आएका छन् । त्यस बाहेक चरा-चुरुङ्गी बोटविरुवा, पाखा पखेरा, नदी नालाहरूलाई पनि मानवीकरण गरी पात्रका रूपमा उपस्थित गरिएको छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको मुख्य पात्र साबित्रीको असामयिक निधनपछि उनको परिवारमा विभिन्न उतार चडावहरू आउँछ । उनी मिलनसार बानी व्यवहार भएकी नारी हुन् । धेरै परिश्रम गरेर थोरै कुरामा चित्त बुझाउने उनको आनिवानीलाई खण्डकाव्यले निकै सम्झेको पाइन्छ । उनको देहावसानले 'म' पात्रलाई निकै चोट पुऱ्याएको छ । उनी घरपरिवारमा लक्ष्मी जस्तो स्वभाव भएकी सबैको आदर सम्मान गर्ने, धर्मकर्ममा विश्वास राख्ने परिवारलाई माया ममता दिने, मान्यजनको सेवागर्ने स्वभाव भएकी पात्र हुन् । उनी बोल्दा नरम शैलीमा शिर झुकाएर बोल्दथिन् । आफ्ना पतिलाई सबैभन्दा बढी सम्मान गर्दथिन् । सानो झुप्रो घरमा हुर्केको उनको परिवार सामान्य किसिमको रहेको पाइन्छ । पछि उनको आकस्मिक मृत्यु भएपछि ती सारा घटना कवि 'म' पात्रको स्मृतिमा रहेको पाइन्छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यको अर्को प्रमुख 'म' पात्र हो । धादिङ जिल्लाको **नेवारपानी** गाउँको किसान परिवारमा जन्मेका 'म' पात्र दुःख गरेर सुखको अनुभव गर्न तयार रहेको पात्र हो । उसैले सम्पूर्ण खण्डकाव्यको वाचन गरेको छ । उसले आफ्नी धर्मपत्नीको मृत्युलाई सम्वेदना ठानेको छ । ऊ आफू

साबित्रीकै अर्धाङ्गिन स्वरूप भएकाले साबित्रीको देहावसान पछि अनेक व्यक्तिले पुनर्विवाह गर्न आग्रह गर्दा उसले त्यसलाई इन्कार गरेको छ । ऊ पश्चगामी स्मृति भएको पात्र हो । उसले आफूले जीवनमा साबित्रीमाथि गरेको दुर्व्यवहारमा पश्चताप गरेको छ । ऊ आफू पति भएको घमण्डमा निकै फुलेको र अरुलाई निकै दुःख दिएको कुरा उसले निर्कै सम्भेको छ । उसले जीवनमा साबित्रीप्रति त्याग गर्न नसकेपनि स्मृतिमै भए पनि त्याग गर्ने घोषणा गरेको छ । यसरी हेर्दा 'म' एउटा स्मृति ग्रसित पात्रका रूपमा आएको छ । भूमिकाका दृष्टिले म खण्डकाव्यको मूलपात्र रहेको छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्य पात्रविधानका दृष्टिले सफल रहेको छ । प्रत्यक्ष रूपमा दुई जनामात्र पात्रको प्रयोग गरिएकाले प्रस्तुत खण्डकाव्य पात्रविधानमा निकै सफल रहेको छ । यस क्रममा खण्डकाव्यकारले रुखबोट, नदीनाला आदि अमानवीय वस्तुलाई पनि मानवीकरण गरेको पाइन्छ । त्यसैले प्रस्तुत खण्डकाव्य पात्रविधानका दृष्टिले सफल र महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

४.४.४ संरचना

प्रस्तुत खण्डकाव्य मभ्रौला किसिमको खण्डकाव्य हो । जम्मा ३५ पृष्ठमा संरचित प्रस्तुत खण्डकाव्यमा जम्मा १९ वटा शीर्षक रहेका छन् । मन्तव्य सहित गरी २० वटा शीर्षक रहेको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको पहिलो शीर्षक 'यो यस्तो घटना घट्यो' रहेको छ । यसमा ११ श्लोक रहेका छन् । दोस्रो शीर्षक 'तर नर जुनी नारीहीन' रहेको छ । यस अन्तर्गत २४ वटा श्लोकहरू रहेका छन् । तेस्रो शीर्षक 'मेरो सवै नासियो' रहेको छ । यसमा १७ श्लोक रहेका छन् । चौथो शीर्षक 'पाउन्नौ अक लेकका शिखर हे' रहेको छ । यसमा १६ श्लक रहेका छन् । पाँचौ शीर्षक 'म के पो भनौ' रहेको छ । यस अन्तर्गत ७ वटा शीर्षकहरू रहेका छन् । छैटौ शीर्षक 'छैन धर्म र कर्मकी सहचारी' रहेको छ । यसमा १२ श्लोक रहेका छन् । सातौ शीर्षक 'यस्तै के कति गर्नुको मन थियो' छ यसमा १२ श्लोक रहेका छन् । आठौँ शीर्षक 'मागुँ क्षेमा के भनी' रहेको छ । यसमा १३ श्लोक रहेका छन् । नवौ शीर्षक 'विर्सेर विर्सन्छ र' रहेको छ । यसमा ९ श्वोक रहेका छन् । दशौ शीर्षकमित्र 'पुनःविवाह गर्ने सल्लाहमा आपत्ति' रहेको छ । यसमा १८ श्वोक रहेका छन् । एघारौ शीर्षकमा दैवि अपारदर्शी निन्दा रहेको छ । यस शीर्षकमा ४ श्लोक रहेका छन् । बाह्रौ शीर्षक 'पूर्व स्मृतिको शोकोद्रेक' रहेको छ । यसमा ८ वटा श्लोक रहेका छन् । तेह्रौं शीर्षक 'प्राकृतिक सौन्दर्यमा निस्सारता दर्शन' रहेको छ । यसमा २८ वटा शीर्षक रहेका छन् । चौधौ शीर्षक 'जीवन संगिनी मेरो सर्वस्व थिइन्' रहेको छ ।

यसमा ८ वटा श्लाक रहेका छन् । पन्ध्रौ शीर्षक 'पति ठूलो हुने भ्रम पालेकोमा पश्चाताप' रहेको छ । यसमा ३ वटा श्लोक रहेका छन् । सोह्रौ शीर्षक 'योग र भोगमा समरसता' रहेको छ । यसमा २ वटा श्लोक रहेका छन् । १७ र १८ शीर्षक 'स्मृति विषेष समरूपता' रहेको छ । यसमा १ वटा श्लोक रहको छ । उन्नाइसौ शीर्षक 'दिवङ्गत आत्माको चिर शान्तिको कामना' साहित प्रस्तुत काव्य यात्राबाट विश्रान्ति लिएको छ । यसमा ४ वटा श्लोक रहेका छन् ।

४.४.५ लयविधान

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शास्त्रीय वार्णिक लय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यस खण्डकाव्यमा शास्त्रीय वार्णिक लय ढाँचाका वार्णिकछन्द अर्न्तगत ४ लयको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा ती ४ वार्णिक लयढाँचालाई गीति शैलीमा प्रस्तुत हुने गरी मिलाइएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा अनुष्टुप छन्दका २७ भावगत श्लोक पुञ्ज विधान गरिएको छ । गणनागत रूपमा हेर्दा २ श्लोकि र चतुश्लोकि ढाँचामा हुन आउने अनुष्टुप छन्दको प्रयोग गरिएको छ । आत्मनिवेदन खण्डमा ६ वटा चतुश्लोकी ढाँचाका अनुष्टुप छन्द, आठवटा २ श्लोकी अनुष्टुप छन्द, दुइवटा षष्टश्लोकी अनुष्टुप छन्द र एउटा दश श्लोकी अनुष्टुप छन्दको प्रयोग गरिएको छ ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शार्दूलविक्रीडित छन्दको १०१ श्लोक रचना गरिएको छ । पहिलो तेस्रो, चौथो, पाँचौ, छैटौ, सातौ, आठौ र नवौ शीर्षकमा पनि शार्दूलविक्रीडित छन्दको प्रयोग गरिएको छ । यहाँ शार्दूलविक्रीडित छन्दको समश्लोकी र विसमश्लोकी लयढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । त्यस अर्न्तगत पनि समलयात्मक, विसमलयात्म्क, सम विसमलयात्मक, लय समगत र लयविसमगत गीतिअनुप्रास यक्त विशिष्ट लय ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा समलयात्मक लय ढाँचाको प्रयोग गरिएका श्लोकहरू निकै रहेका छन् । उदाहरणको रुपमा केही श्लोकहरू यहाँ प्रस्तुत गरिएको छः-

घरविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो घरभो
जनविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो जनै भो
तनविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो घरैभो
मनविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो घरै भो ॥ (पृ. ४)

सहचार दुई साथै कर्मका निम्ती जन्मे
सहचार दुई साथै धर्मका निम्ती जन्मे
सहचार दुई साथै बाँच्नका निम्ती जन्मे
सहचार दुई साथै केही साच्नका निम्ती जन्मे ॥ (पृ. ७)

विसमलयात्मक प्रयोग भएका श्लोकहरू पनि निकै रहेका छन् । उनले ती विसमलयात्मक ढाँचाको श्लोकलाई पनि समलयान्मक बनाउनले कलात्मक ढाँचाको विकास गरिसकेका छन् । जस्तै-

अबुझ विधि छ कहिले सौख्यदाता अपार
III III IIS SIS SIS ।
अनि विधि छ उही नै दुःखदाता अपार
III III IIS SIS SIS ।
कुशल भनु करोरी सृष्टिमा दैवलाई
III III IIS SIS SIS ।
मिलनपछि विछोड दिन्छ जो विश्वलाई (प. ८)
III III IIS SIS SIS ।

यसरी हेर्दा दाहालले शार्दूलविकीडित छन्दको तीव्र परिष्कार र सरल प्रयोग गर्ने परिष्कारवाद शास्त्रीय शैलीको विकास गरेको पाइन्छ ।

दाहालले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा वियोगिनीछन्दका ७८ श्वलोकका निष्कर्ष खण्डको भाग रचना गरेको पाइन्छ । दशौ शीर्षक देखिको अन्तिम सम्मको शीर्षकमा दाहालले वियोगिनी छन्दको सफल प्रयोग गरेका छन् । यहाँ उनले वियोगीनि शार्दूलविकिडीत छन्दको जस्तै समलयान्मक विकास गरेका छन्, जस्तै :

कति छन् निज बन्धुवान्धव
IIS IIS ISI S
अति मिल्दा कति सज्जनदिक (पृ. ३०)
IIS IIS ISI S

यस्ता कतिपय छन्दको भञ्जन भए पनि प्राय जसो ठाउँमा सन्तुलित प्रयोग गरेका छन् ।

४.३.६ अलङ्कार विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यकारले अलङ्कार रखाइको ढाँचा र विस्तार गरेको पाइन्छ । उनले अलङ्कारकै लागि खण्डकाव्यको रचना नगरेर भावविधानका क्रममा केही अलङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । यस क्रममा उनले खण्डकाव्यको भाषालाई केही माझेका र जलप लगाउँका छन् । उनले पूर्वीय अलङ्कार मान्यतालाई अनुसरण गर्दै शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग यहाँ गरेको पाइन्छ । शब्दालङ्कार अर्न्तगत अनुप्रास अलङ्कारमा उनले विशेष दख्खल कायम गरेका छन् । यहाँ विषय वर्णनको क्रममा अलङ्ककारको सहज उपस्थिति भएकाले खण्डकाव्य क्लिष्ट नबनी सरल बनेको छ । यस क्रममा अनुप्रास अलङ्काकारका आध्यानुप्रास, मध्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रास, वृत्यानुप्रास, श्रुत्यनुप्रास जस्ता अलङ्ककारको प्रयोग पाइन्छ । श्लो. १ पृ १, श्लो. २ पृ २, श्लो. ६ पृ २, ९श्लो. पृ २, श्लो. १३ पृ ३, श्लो. १५ पृ ४, श्लो. २१ पृ ५, श्लो. २७ पृ ६, श्लो .२९ पृ ८, श्लो. १ पृ, १२, श्लो. १५ पृ १५, श्लो. ५ पृ. २६, श्लो ८,९,७ पृ. २६, श्लो. २३ पृ २९, श्लो २६, पृ. ३१ जस्ता ठाउँमा आद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रासको समग्र प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा विभिन्न अलङ्कारको प्रयोग भएको पाइन्छ । यस क्रममा स्वभावोक्ति, अर्थान्तरन्यास, रूपक, काव्यलिङ्ग, उदात्त, शंकर, श्लेष जस्ता अलङ्ककारको प्रयोग गरिएको छः-

उदाहरण (१)

घरविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो घरै भो
जनविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो जनै भो
तनविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो घरै भो
मनविच यदि लक्ष्मी छैन केत्यो घरै भो ॥ (२/२)

उदाहरण (२)

पीठो नै पनि साथमा कति अहो मीठो बनेको थियो
डेरा नै पनि साथमा त सुखको घेरा बनेको थियो (३/१)

उदाहरण (३)

चोटाको घरको थपौं पख नयाँ जिल्ला डुलौ पर्खन,

बच्चाको भरणा गरौ पख यहाँ केही गरौ पर्खन (३/१२)

प्रस्तुत उदाहरण (१)का घरविच , जनविच, तनविच र मनविच आद्यानुप्रास, यदि लक्ष्मी छैन केत्यो, यदि लक्ष्मी छैन केत्यो, यदि लक्ष्मी छैन केत्यो र यदि लक्ष्मी छैन केत्यो मध्यानुप्रास, घरै भो, जनै भो, घरै भो र घरै भो अन्त्यानुप्रास जस्ता शब्दालङ्कारको प्रयोग गरिएको छ भजनविचने उदाहरण (२) र उदाहरण (३)मा स्वभावोक्ति, अलङ्कारको प्रयोग गरिएको छ ।

४.३.७ भाव विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्य रसविधानकै लागि रचना गरेको पाइँदैन । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा शोक अधिव्यक्त गर्ने मूल हेतु राखिएकोले करुण रस रहको छ । यहाँ प्राकृतिक जनजीवन, भौतिकताबाट आत्मिक यात्राको खोज आत्मिक शान्तिको अनुभवको खोज, गरिएकाले प्रस्तुत खण्डकाव्यमा करुण रस प्रधान भएको पाइन्छ । विषयवस्तुको वर्णन गर्ने क्रममा श्रृगार भयानक जस्ता रसपनि अङ्ग रसका रूपमा अएका छन् । तर पनि सुरुदेखि अन्तिमसम्म करुण रस प्रधान रहेकाले प्रस्तुत खण्डकाव्यको अङ्गी रस भने करुण रस नै रहेको पाइन्छ ।

४.३.८ भाषाशैली

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा सरल सहज भाषा शैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यहाँ विषयको वर्णन गर्ने कममा भावलाई बढि सरल बनाउनका लागि प्रयत्न गरेको पाइन्छ । यस क्रममा तत्सम, तद्भव र झर्रा नेपाली शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यस बाहेक असमस्त शब्दको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यमा तत्सम शब्दको निकै प्रयोग गरिएको छ । यसैगरी तद्भव शब्द अर्न्तगत मान्छे, म, भुई, दाता, सबै धारा, आँखा जस्ता झर्राशब्दहरूको प्रयोग भएको छ । यी शब्दहरूले खण्डकाव्यको विभिन्न ठाउँमा लयको सन्तुलन अर्थको सन्तुलन र विशिष्टकरण गरी खण्डकाव्यलाई उत्कृष्ट बनाएको पाइन्छ ।

४.४.९ शीर्षक विधान

प्रस्तुत खण्डकाव्यको शीर्षक खण्डकाव्यकारकी धर्मपत्नी सावित्रीको नाम लिई **साबित्री** राखिएको छ । यहा समग्र खण्डकाव्यको सुरुदेखि अन्तिमसम्म साबित्रीको स्मृतिमा खण्डकाव्यकारले आफ्नो

जीवनका तीता-मीठा अनुभव प्रस्तुत गरेकाले शीर्षक सार्थक देखिन्छ । खण्डकाव्यको केन्द्रीय चरित्र साबित्री हुन् । उनकै केन्द्रियतामा सम्पूर्ण खण्डकाव्य रचिएको छ । खण्डकाव्यकारले पूर्वस्मृतिका आधारमा साबित्रीको गुण, रूप, आनी-वानी शील-स्वभावको वर्णन गरेका छन् । यस कारण यसलाई स्मृतिकाव्य भनिएको छ । उनले साबित्रीको देहावसानपछि उनको परिवारले पाएको दुःख कष्टको पनि वर्णन गरेका छन् । करुण अस्रु प्रवाहमय भाव संवेगको कारक साबित्रीको देहावसान नै रहेकाले प्रस्तुत खण्डकाव्यको शीर्षक सार्थक छ । उनले आफ्नी धर्मपत्नीको असामयिक निधनले गर्दा उनको मनमा आएको अविरल सम्झनाको शान्तिका लागि प्रस्तुत खण्डकाव्यको रचना गरेकाले शीर्षक सार्थक छ ।

दाहालको **साबित्री** खण्डकाव्यमा पत्नी वियोगलाई मुख्य विषय बनाइएको छ । यस खण्डकाव्यमा खण्डकाव्यमा करुण रसको प्रयोग गरिएको छ । यस खण्डकाव्यमा सरल सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ । उनका खण्डकाव्यमा मानवीय पात्रको उपस्थिति पाइन्छ । उनको यो खण्डकाव्य मझौला आयाममा संरचित रहेका छ । यस खण्डकाव्यमा शास्त्रीय पद्य लयढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा उनले अलङ्कारलाई खास महत्त्व नदिए पनि विभिन्न अलङ्कारहरू प्राकृतिक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यिनले अर्थालङ्कार अर्न्तगतका उपमा स्वभावोक्ति, कारणमाला, उदात्त जस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोग गरेका छन्

पाँचौँ परिच्छेद

उपसंहार

५.१ निष्कर्ष

पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत यस शोध पत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा शोध शीर्षक, शोध प्रयोजन, विषय परिचय, समस्या कथन, शोध कार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, शोध कार्यको सीमाङ्कन, शोध विधि र शोध पत्रको रूपरेखा सम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत रामहरि दाहालको सङ्क्षिप्त जीवनी र व्यक्तित्वका पक्षबारे चर्चा गरिएको छ । रामहरि दाहालको जन्म वि.सं.२०११ साल श्रावणमा भएको हो । रामहरि दाहालको बाल्यकाल उनको संयुक्त परिवारमा बितेको पाइन्छ । उनको औपचारिक शिक्षारम्भ २०१६ सालदेखि भएको पाइन्छ । दाहालले आचार्य तह सम्मको औपचारिक अध्ययन गरेका छन् । दाहालको शुभ विवाह २०१५ साल माघ १५ गते भएको पाइन्छ उनका पाँच छोरी र एक छोरा गरी जम्मा छ जनाको सन्तान छ । हाल उनी रेडियो नेपालमा २०६३ सालदेखि संस्कृत भाषाका समाचार वाचक र वाल्मीकि विद्यापीठमा उपप्राध्यापका रूपमा कार्यरत छन् । उनका लेखन साहित्यका सृजनात्मक तथा सामालोचनात्मक दुवै क्षेत्रमा विस्तार भएको पाइन्छ ।

बाल्यकालदेखि नै कविता लेखनको कार्य प्रारम्भ गरेका दाहालको लेखनयात्रा कृतिलेखन र भाषाशैलीको परिष्कृत र परिमार्जित किसिमको देखापर्दछ । पहिलो चरण आभ्यासिक चरण हो भने दोस्रो चरण उनलाई खण्डकाव्यकारका रूपमा प्रतिष्ठापित गराउने चरण हो । रामहरि सर्वप्रथम २०२७ सालमा लेखन आरम्भ गरेको पाइन्छ । दाहालले सर्वप्रथम १६ वर्षको उमेरमा 'सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो' कविताबाट साहित्यिक लेखनको आरम्भ गरेका हुन् । उनले सार्वजनिक लेखन भने २०२७ सालमा *उन्मेष* पत्रिकामा प्रकाशित 'सूर्योदय' कविता मार्फत आरम्भ भएको पाइन्छ । उनको पत्रत्रिकामा प्रकाशित पहिलो रचना 'विवेकविन्दु' हो । उनको पहिलो कथा *विश्वदूत* साप्ताहिक पत्रिकामा प्रकाशित भए पनि हाल उक्त पत्रिका प्रकाशित छैन । उनको सार्वजनिक र पहिलो प्राप्त कथा 'बुद्ध नगरीको कथा' हो । उनको पहिलो निबन्ध २०३८ सालमा प्रकाशित भएको 'राष्ट्रिय महापर्व दशैं' हो । उक्त निबन्ध *गोरखापत्र* २०३८ साल आश्विन २२ गते प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

रामहरि दाहालले नेपाली साहित्यका कविता, कथा, तथा निबन्ध विधामा कलम चलाएको पाइन्छ । दाहाल कविता लेखनबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । उनका कविता, कथा र गजलहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

रामहरि दाहालले कविता लमाइका फुटकरदेखि खण्डकाव्य आयामसम्मका कविता रचना गरिसकेका छन् । उनले नेपाली फुटकर कवितामा २०२७ सालको 'सूर्य अस्ताए अन्धकार जाग्यो' कविताबाट कविव्यक्तित्वको सुरुवात गरे पनि खण्डकाव्यका क्षेत्रमा कविव्यक्तित्वको तीन दशकको अन्तरालमा देखापरेका हुन् । उनको खण्डकाव्य लेखनको अभ्यास भने निकै अगाडि सुरु भए पनि पुस्तकाकार कृतिमा भने २०५८ सालपछि मात्र आरम्भ भएको पाइन्छ । उनको २०५८ सालपछि २०६० सालसम्ममा **नेवारपानी, शान्तिको खोजी** र **सावित्री** तीनवटा खण्डकाव्य प्रकाशित भएका छन् । खासगरी उनी खण्डकाव्यकार व्यक्तित्वका रूपमा परिचित छन् । यसबाहेक उनी पत्रकार शिक्षक तथा प्राध्यापक व्यक्तित्वका रूपमा पनि परिचित र स्थापित छन् ।

तेस्रो परिच्छेद अन्तर्गत खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप र खण्डकाव्यका तत्त्वहरूका बारेमा चर्चा गरिएको छ । यस क्रममा कवि कविता/ काव्यसम्बन्धी अवधारणाको चर्चा गरिएको छ । यहाँ कविताको स्वरुपका बारेमा चर्चा गर्ने क्रममा कविताका विविध रूप, कविताको लघुतमरूप, कविताको लघुरूप, कविताको वृहत् रूप, कविताको वृहत्तर रूप, कविताको मझौला रूप (खण्डकाव्य)का बारेमा चर्चा गरिएको छ । खण्डकाव्यको परिभाषा दिने क्रममा खण्डकाव्य सम्बन्धी पूर्वीय मान्यता, पाश्चात्य मान्यता र नेपाली साहित्यकार/ समालोचकका खण्डकाव्य सम्बन्धी मान्यताका बारेमा चर्चा गरिएको छ । खण्डकाव्यका तत्त्वहरूमा कथावस्तु, पात्र वा चरित्र, देशकाल र वातावरण, मूल भाव/विचार, सर्गयोजना, कथनपद्धति, लय, विम्ब-प्रतीक, अलङ्कार, भाषाशैली र शीर्षकका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा रामहरि दाहालका **नेवारपानी, शान्तिको खोजी** र **सावित्री** खण्डकाव्यहरूको खण्डकाव्य तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । दाहालका खण्डकाव्यमा नेपाली जनजीवनका कथावस्तुको प्रयोग गरिएको हुन्छ । उनका खण्डकाव्यमा कथावस्तुको भन्दा भावको सम्प्रेषणमा विशेष ध्यान दिइएको हुन्छ । दाहालका खण्डकाव्य कुनै निश्चित पात्र विधान रहेको पाइँदैन । उनले अफ्ना खण्डकाव्यमा स्वयम खण्डकाव्यकारले जीवनमा देखेभोगेका र अनुभव गरेका कुरालाई वर्णनको मूल विषय वनाएका हुन्छन् । उनका खण्डकाव्यमा नदी, खोलानाला, वनस्पति, मानवीय रहनसहन

आदिको वर्णन गरिएकाले मानवीय र मानवेत्तर पात्रबाहेक पात्रको उपस्थिति पाइन्छ । त्यसैले पात्रविधानगत दृष्टिले उनका खण्डकाव्य सामान्य देखिन्छन् ।

दाहालका खण्डकाव्य मझौला आयाममा संरचित रहेका छन् । उनका खण्डकाव्यहरू विभिन्न शीर्षकले छुट्याइएको पाइन्छ । उनका खण्डकाव्यको संरचनागत आयाम मझौला किसिमको देखिन्छ । असमान किसिमका खण्ड विभाजन उनका खण्डकाव्यमा पाइन्छ । उनका खण्डकाव्य शास्त्रीय पद्य लयढाँचामा रचिएका हुन्छन् । उनका खण्डकाव्यमा प्रकृतिको वर्णन गर्न इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रबज्रा छन्दको संयुक्तरूप र उपजाति छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस क्रममा उनले ह्रस्व दीर्घगत नियमलाई पनि मिचेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा उनका खण्डकाव्यको लयविधानमा सामान्य त्रुटि भए पनि गम्भीर त्रुटि भने भएको पाइँदैन ।

दाहालले खण्डकाव्यमा अलङ्कार विधानलाई मुख्य विषय नबनाई भावलाई मुख्य विषय बनाएको पाइन्छ । यसमा उनले अलङ्कारलाई खास महत्त्व नदिए पनि विभिन्न अलङ्कारहरू प्राकृतिक रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस क्रममा उनले शब्दालङ्कार र अर्थालङकार दुवैको प्रयोग गरेका छन् । शब्दालङ्कार अर्न्तगत विषेश गरी अनुप्रास अलङ्कारमा उनले निकै सफलता हासिल गरेका छन् । यस क्रममा उनले अन्त्यनुप्रास अलङ्कारलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । उनले अनुप्रास अलङ्कारका अध्यानुप्रास, मध्यानुप्रास र अन्त्यानुप्रास तीनै किसिमका अनुप्रासको प्रयोग यहाँ गरेका छन् । यिनले अर्थालङ्कार अर्न्तगतका उपमा स्वभावोक्ति, कारणमाला, उदात्त जस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोग गरेका छन् । उनका खण्डकाव्यमा करुण र शान्तमा विशेष सफलता प्राप्त गरेको पाइन्छ । उनका खण्डकाव्यमा सरल सहज भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस काव्यमा प्राय:पूर्वेली भाषिकाको प्रभाव देखिन्छ ।

दाहालले खण्डकाव्य लेखनमा नेपाली साहित्यको माध्यमिककालीन कवि प्रतिभाहरू मोतिराम भट्टको **पिकदूत**, लेखनाथको **शोकप्रवाह** र **ऋतुविचार**, देवकोटाको **मुनामदन**, घिमिरेको **गौरी** र **राजेश्वरी**बाटसक्दो प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरेको पाइन्छ साथै उनले आफ्नो फुटकर रचनाहरूबाट पनि खण्डकाव्यलेखनको प्ररणा लिएको पाइन्छ । यस आधारमा खण्डकाव्यमा देखिएका प्रवृत्तिका आधारमा दाहालका खण्डकाव्य यात्रालाई मुख्तः पहिलो चरण २०२७ देखि २०५९ सम्म र दोस्रो चरण २०६० देखि हालसम्म गरी दुई चरणमा विभाजन भएको छ । उनको खण्डकाव्य लेखनको पहिलो चरण २०२७ देखि २०५९ सम्मको समय अभ्यासिक चरण रहेको छ । उनको २०५८ सालपछि २०६० सालसम्मको

समयावधि भने सार्वजनिक खण्डकाव्य रचना र प्रकाशनको समय रहेको छ । यस समयमा **नेवारपानी, शान्तिको खोजी** र **सावित्री** तीनवटा खण्डकाव्य प्रकाशित भएका छन् । उनले नेपाली खण्डकाव्य लेखनका यात्राको शोककाव्य लेखनमा विशिष्ट योगदान दिएका छन् । उनी नेपाली खण्डकाव्य लेखनमा माधव घिमिरे पछिका विशिष्ट शोककाव्यकारका रुपमा स्थापित भएका छन् । उनका खण्डकाव्यहरू खण्डकाव्यगत तत्वका आधारमा सबल र उच्च किसिमका रहेका देखिन्छन् ।

५.२ संभावित शोध शीर्षकहरू

रामहरि दाहालको खण्डकाव्य कारिताबारे अध्ययन गर्न चाहने शोधकर्ताहरूका लागि सम्भाव्य शोध शीर्षकहरू यस प्रकार देखिन्छन् :-

(१) नेपाली खण्डकाव्यमा रामहरि दाहालको योगदान

(२) रामहरि दाहालका खण्डकाव्यमा प्रकृति चित्रण

(३) **शान्तिको खोजी** खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन

सन्दर्भ सामग्री सूची

अवस्थी, महादेव (२०६४), **आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श**, काठमाडौँ : इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।

आनन्द वर्धन (१९८७) **ध्वन्यालोक** बनारस : चौखम्बा सिरिज प्रकाशन संस्था ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०३४), **पूर्वीय काव्य सिद्धान्त**, ते. सं. (२०४९), ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

कोइराला, मोहन (सम्पा.) (२०५०), **आजका नेपाली कविता**, काठमाडौँ : ने. रा. प्र. प्र. ।

खतिवडा, सीताराम (२०६३), **नेवार पानी खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पस ।

घिमिरे, माधवप्रसाद (सम्पा.),(२०३९), **पच्चीस वर्षका खण्डकाव्य**, काठमाडौँ : नेराप्रप्र ।

चापागाइँ, नरेन्द्र, **नरेन्द्र चापागाईका समालोचना**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०६३), **पाश्चात्य साहित्यको सिद्धान्तको सरल व्याख्या**, काठमाडौँ : हजुरको प्रकाशन ।

त्रिपाठी, वासुदेव (२०४५), **तीन थुँगा**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, ।

————————, (सम्पा.) (२०४६), **नेपाली कविता भाग ४**, चौ. सं. (२०६०), काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

थापा, मोहनहिमांशु (२०३६), **साहित्य परिचय**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन, ।

दाहाल, रामहरि, (२०५८), **नेवारपानी,** काठमाडौं : नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठान ।

———————— (२०५८), **शान्तिको खाजी,** काठमाडौं : नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठान ।

———————— (२०६०), **सावित्री,** काठमाडौं : नेपाल प्रतिभा उन्नयन प्रतिष्ठान ।

नेपाल, घनश्याम (२०५६) **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास** सिक्किमः गान्तोक प्रकाशन ।

न्यौपाने, टङ्क (२०३८), **साहित्यको रूपरेखा**, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.), (२०४०), **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, पुनर्मुद्रित(२०६०), काठमाडौँ : नेराप्रप्र ।

पोखेल, भानुभक्त (२०४०), **साहित्य र सिद्धान्त**, दो. सं. (२०४९), काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

पौडेल, विष्णुप्रसाद (२०५७), **संस्कृत काव्यशास्त्र**, काठमाडौँ : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

प्रसाई, नरेन्द्रराज (२०५४), **नेपाली साहित्यका प्रमुख समालोचक**, काठमाडौँ : एकता प्रकाशन ।

भट्टराई, गणेश प्रसाद (२०६३), **रामहरि दाहालको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस ।

रुद्रट (१९५५), **काव्यालङ्कार**, सा. सं. (१९८५), बनारस : चौखम्बा सिरिज प्रकाशन संस्था ।

लामिछाने, नवराज (२०६४), **कवि रामहरि दाहालद्वारा रचित 'सावित्री' स्मृति खण्डकाव्यमा करुणरसको अध्ययन** अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वाल्मीकि विद्यापीठ ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०), **कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास**, काठमाडौँ : नेराप्रप्र ।

विश्वनाथ (सन् १९८३), **साहित्यदर्पण**, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

शर्मा, बालचन्द्र, (२०१३), **नेपाली शब्दकोश**, काठमाडौँ : रोयल नेपाल एकेडेमी ।

शर्मा, मोहनराज (२०५६) **आधुनिक नेपाली समालोचना** काठमाडौं : .... ।

सिग्द्याल, सोमनाथ (२०६१), **साहित्यप्रदीप**, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।